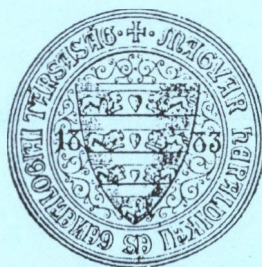

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

NYOLCVANADIK KÖTET
2008/2. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMVIII

E számunk szerzői

Dominkovics Péter, levéltáros (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár)
dr. Frivaldszky János, ny. családtörténész (Budapest)
Jakab Zsuzsa, PhD hallgató (ELTE BTK)
Körmendi Tamás, Dr. egyetemi tanársegéd (ELTE BTK)
Pandula Attila dr., egyetemi docens (ELTE BTK)
Rainer Pál, muzeológos (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém)
Ruprech Judit, egyetemi hallgató (PTE)
Szálkai Tamás, PhD ösztöndíjas (Debrecen)
Vitek Gábor, levéltáros (Fejér Megyei Levéltár)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TURUL

LXXX. évfolyam

2008/2. füzet

Szerkesztik: CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

Szerkesztőségi titkár: LACZLAVIK GYÖRGY

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.

Nyomás és kötés: Kurucz Gábor

ISSN 1216-7258

TARTALOM

1. Értekezések, önálló cikkek

DOMINKOVICS PÉTER: Főúri udvar – uradalom – vármegye – katolikus egyház. Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli megyei nemesség mozgástereinek kutatásához	33
ID. FRIVALDSZKY JÁNOS: „Nemzetes” családok az egykori Trencsén és Nyitra vármegyében	43
SZÁLKAI TAMÁS: Árpád-házi vágások a Cambridge-i Queens’ College címerében	50
SZÁLKAI TAMÁS: A Turi család címermegújító kérelme (1566)	52

2. Kisebb rovatok

Konferenciák, rendezvények

A történelem segédtudományai a harmadik évezred küszöbén. (Keszthely, 2007. október 13–14.) (Vitek Gábor)	54
---	----

Könyvismertetés

WOLFGANG RIBBE–ECKHART HENNING: Taschenbuch für Familiengeschichtsforschung. (Ism.: Jakab Zsuzsa)	59
BAJÁK LÁSZLÓ: A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei. A katalógus összeállításában közreműködött: Szvitek Róbert és Tompos Lilla (Ism.: Rainer Pál)	61
Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk.: FEDELES TAMÁS. (Ism.: Ruprech Judit)	62
Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja. (Szerk.: ÓRSI JÚLIA) (Ism.: Pandula Attila)	64
MÁRIA ČELKOVÁ–MIKULÁS ČELKO–IGOR GRAUS: Portréy komorských grófov a osobnosti banictva a hütnictva na uzemi Slovenska v 17–19. storočí. (Porträts der Kammergrafen und Persönlichkeiten des Berg- und Hüttenwesens auf dem Gebiet der Slowakei im 17. bis 19. Jahrhundert.) (Ism.: Pandula Attila)	65
ZSOLDOS ATTILA: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (Ism.: Körmendi Tamás)	66

FŐÚRI UDVAR – URADALOM – VÁRMEGYE – KATOLIKUS EGYHÁZ¹

Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli
megyei nemesség mozgásterének kutatásához

A 16–17. században a társadalom egyik legfontosabb intézményét jelentő, multifunkciós főúri udvar, az annak részben gazdasági hátterét szolgáltató uradalmak, illetve a vármegyék és a konfesszionalizáció kora katolikus egyházi középírátegeinek eddigi kutatásai, kutatási eredményei mintegy „önálló entitásokként” jelentek meg. Egy más nézőpontból a főúri udvar védelme, integrációt, kariert, birtoképítést segítő funkciói, továbbá az uradalmi és megyei hivatalok nagyon fontos és átjárható közegei voltak az ún. megyei nemesség élet- és mozgásterének, miként a birtokos nemesi családok egyik fiú tagja számára az egyházi középírátegekbe kerülés is a karrier és egzisztenciaépítés vonzó útja lehetett. E pályairányokat sokoldalúan hatotta át és határozta meg a kor társadalomszerveződésének egyik meghatározó fogalma, egykor létezett összetett viszonyrendszere; a familiaritás, aminek modern vizsgálatát a patrónus–kliens fogalompár alapján vizsgálja az újabb történetkutatás. Az alábbi kis előadás az egyértelmű megoldások helyett inkább kérdések, problémák felvetéseit tartalmazza, jelezve: a differenciált válaszadáshoz további alap kutatásokra van szükség, a majdani válaszadáshoz nélkülözhetetlen az egyes familiáris körök pontos adatolása,² illetve a vármegyék működésének, tisztviselői karának további feltárása.³

Egy kis historiográfia

A 16–17. századi uradalmak, főúri udvarok, a vármegyei igazgatás és a helyi nemesi társadalom kutatása még a kitűnő forrásadottságokkal rendelkező Nyugat-Dunántúlon is nagyon eltérő szintű eredményekkel rendelkezik. A részletes, önálló tanulmányt kívánó historiográfia helyett itt csak egy-két (tán nem végtelenül szubjektívnek nevezhető) súlyponti eredményre utalok. A Nádasdy család esetében a főúri udvar kutatása döntően Nádasdy Tamás udvari kultúrájára fókuszált.⁴ Korlátozott funkcióiból adódóan is egyfajta speciális vizsgálatnak tekinthető Batthyány II.

Ferenc özvegye, Lobkowitz Poppel Eva dobrai udvarának bemutatása.⁵ Ugyanakkor a dunántúli főkapitány, Batthyány I. Ádám udvara szisztematikus, más főúri udvarok tekintetében is modellértékű feldolgozást nyert,⁶ és e tapasztalatok alapozták meg a főúri udvar általános bemutatását.⁷ Ezen eredmények ellenére is a tágabb nyugat-dunántúli térséget tekintve az egyházi, világi főúri udvarok többsége máig nem ismert. Pl. az alsólindvai Bánffy, Erdődy, Zrínyi, szerdahelyi Dersffy, vagy a kisebb jelentőségűek közül a rimaszécsi Széchy, illetve az ipolykéri Kéry. Hasonlóképpen alig ismert az Esterházy család udvara, familiárisi köre.⁸

A nagy múltra visszatekintő uradalomkutatással jobb a helyzet. Domanovszky Sándor két világháború közötti, nagyhírű gazdaságtörténeti iskolájában két, a kora újkori Sopron és Vas vármegyéket érintő uradalomtörténeti munka született. A szerzők teljesen eltérő forrásbázison – egyrészt a 16. század dereka gazdag missilis anyagának gazdasági információi, másrészt a 17. századi urbáriumok és számadások alapján – a Nádasdy család uradalmainak 16–17. századi gazdálkodását tanulmányozták.⁹ Az 1960-as években sorra készültek el az egyes nyugat-dunántúli uradalmak gazdálkodására, társadalmára fókuszáló adatgazdag monográfiák: a Königsberg család borostyánkői uradalma,¹⁰ a Batthyány család németújvári, Rohonc-szalónaki dominiumai.¹¹ Közel egy évtized múlva, a 17. századi Batthyány uradalmak birtok- és gazdaságigazgatásának struktúrája került feldolgozásra.¹² A történeti Vas vármegyei uradalmak mellett a szomszédos Sopron vármegyében az Oláh-Császár, majd szerdahelyi Dersffy, végül Esterházy földesuraság alatt álló lánzsér-lakompaki uradalom gazdaságtörténete készült el.¹³ Míg egy negyed századdal később a körmendi uradalom társadalmára,¹⁴ majd egy nemzedéknyi idő elteltével a Sopron és Vas vármegyék határán fekvő, alsó-ausztriai kamarához került koronázalag, a kőszegi uradalom története jelent meg.¹⁵ A legutóbbi uradalomtörténeti kutatások az Esterházy család uradalmainak kialakulását, az egyes dominiumok területét vizsgálták.¹⁶

A birtokgazdálkodásra, jobbágytársadalomra koncentráló uradalomtörténetek mellett máig kevés esettanulmány született a birtokigazgatás apparátusában tevékenykedő családokról, személyekről. Szinte egyedi példa a 16–17. század során a kismemesi családból származó Jobbágy Dániel – 1634-től németújvári, 1637-től Rohonc-szalónaki uradalom provizori tisztébe került, azt ura, Batthyány I. Ádám 1658-as haláláig vezette – pályáivének feldolgozása.¹⁷ Esetében is egy több generáción keresztül a Batthyány családot szolgáló kismemesi familiával találkozhatunk.¹⁸ Pedig e nagyon kevésbé kutatott téma társadalomtörténeti feldolgozásának fontosságára a Rákóczi család hű sárospataki prefektusának, az életét az uradalomigazgatásban eltöltő Debreceni Tamásnak (1570–1650) az életrajza hívja fel a figyelmet.¹⁹

A katonai szolgálatot ellátó, főúri szolgálatban álló dunántúli szervitorok kutatása az 1980-as évek elejétől újabb lendületet kapott.²⁰ A vármegyei nemesség és a familiárisi szolgálat vizsgálatának máig meghatározó esettanulmányai a következő évtizedben készültek el. A katalfalvai Falussy család esete egyaránt jól példázza a dominus-váltást (Bánffy–Batthyány–Csáky–Nádasdy), az ezzel kapcsolatos térbeli mobilizációt, társadalmi migrációt, de a Wesselényi-összeesküvés lelepleződésével a familiárisi körök átmentésére is rámutatott.²¹ Eörsy Zsigmond soproni alispánja egy új arisztokrata család, az Esterházy megjelenésével új, a nádori politikát a megyei és országos szinten is szolgáló vármegyei elit kialakítását is példázza.²² A nádori titkár, főnyi Aszalay István esete csak felerősíti ezt a képet, és méginkább felhívja a figyelmet a század egyik jellegzetességére: a megyei nemesi társadalomba a zálogbirtokok révén történő integráció tendenciájára.²³ A térséget érintő korai újkori nemesi migrációt a budróci Budor család példája horvát-szlavón területek bekapcsolásával új dimenzióba állította.²⁴ Az eddig elkészült újabb alispáni életrajzok (Sopron: Récsy Bálint, Bezerédy György, mankóbüki Horváth Bálint) e tiszt betöltésénél egyrészt familiárisi kapcsolatok meglétének fontosságát jelezték, másrészt megyék működésének, a fölöttük való hatalomgyakorlásnak eltéréseire is rámutattak (Vas: Káldy Péter); mindez az egyes esettanulmányokon túlélve alispáni prozopográfiák fontosságát hangsúlyozza.²⁵

Főúri familiárisok – vármegyei nemesség, a Nádasdy család példáján

Az 1549. évi adóösszeírást a korábbi forrásokkal, így a Nádasdy család gazdag 16. századi levelezésével összevetve megállapítást nyert: a 16. század derekára Sopron vármegye birtokos társadalma a Mohács előttihez képest több mint 50%-ban kicserélődött, a megye nemességének

döntő része a törvényhatóság legnagyobb birtokosa, a Kanizsay-birtokokat megszerző Nádasdy Tamás országbíró (1543–1554), nádor (1554–1562) familiárisi körébe tartozott.²⁶ Sajnos a szomszédos Vas vármegyéről hasonló elemzés még nem készült, és a korábbi esettanulmányokat követően Zaláról most készül.²⁷ De talán mindezen hiátusok ellenére is érdemes az ún. vármegyei nemesség szempontjából Nádasdy Tamás és fia, II. Ferenc 16. századi familiárisi jegyzékeire egy futó pillantást vetni.²⁸

Még 1530-ban, Nádasdy Tamás budai várnagykénti szervitori hadában, Zala és Vas vármegyék olyan jelentős és ismert családjai tűnnek fel, mint a Csányi, Eölbey, Perneszi, Rayky, Rummy (Rwmy), Sibrik, Skublics (Zkolyth). A következő, kincstartói tisztben folytatott esztendő egy kimutatása szerint ez a névsor a Bácsmegye, Bezerédy, Damonyay, Székely, Tassy családok neveivel bővíthető.²⁹ A későbbi szisztematikus forrásfeltárás és adatbázis-építés jelentőségét illusztrálva: egy 1542. évi jegyzék a korábbiak mellett a Beleznay (Farkas), Ebergényi, Kisfaludy (Benedek), Pethő (Pethew) Gáspár, Zolthay (Miklós), Zichy (István) családok tagjait is feltüntette.³⁰

A familiárisi körnek nem csak bővülésével, de minőségi változásával is találkozhatunk egy 1555-ben, Nádasdy Tamás nádorrá választását követően, az újabb familiárisokról felvett lajstromban. A 35 név között Sopron és Vas vármegye birtokos nemességének jelentős családjait, személyeit találhatjuk, így olyan Árpád-kori múltú visszatekintő familiák képviselőit, mint a Ják nemzetségből származtató Niczkyből Gáspárt, az Osl nemzetségből eredő asszonyfalvi Ostffyól az 1562–1580 között Sopron vármegye alispáni hivatalát viselő Jakabot, illetve fivérét, Tamást. Guary Bálint,³¹ Sittkey Gotthárd, Szelestey György, vagy a pulyai birtokos Büki Benedek Vas és Sopron jó kapcsolatokkal rendelkező megyei szintű nemességét reprezentálta, míg a Marczaltöly család több törvényhatósághoz (Győr, Moson, Veszprém) fűződő karrierjének valahol a gyökereivel is itt találkozhatunk. A térség kiterjedt rokonsági körű kismemesi családjainak olyan képviselői is feltűnnek, mint Ajkay Ferenc, Acsády György, Polányi Farkas, Szecsódy Mátyás.³²

Több jegyzék ismert a nádor Nádasdy Kristóf vezetésével, 1556–1558 között, az oszmán veszély miatt Rábaközben állomásozó szervitori csapatairól. A jegyzékek névanyagának mégoly futó összevetése is egy, személyi állománya jelentős részében állandó fegyveres seregről ad információkat. Az 1558. áprilisi fizetési jegyzék szerint Nádasdy Kristóft is beleszámítva 31 familiáris állomásozott itt 162-ed magával (20, illetve 10–2 felfegyverzett lovast jelentve). Míg Sopron vármegyei „törzsökös” familiárisait a magát a Vezekény nemzetségből eredeztető Cziráky családból János képviselte, a vármegyében birtokot szerzett Nádasdy familiárisok közül itt volt a korábban Zala megyei birtokaira utaló bencercesei prédikátumát új birtoka alapján a galosházi prédikátumra

felváltó Récsey István, vagy az ugyancsak Nádasdy familiárisként büki birtokot szerzett Szemcsey család tagja, László is. (Miképpen a Vasban birtokos Zichy család is több személlyel képviseltette magát.)³³ A több közel egykorú jegyzék adatállománya teljes körű feldolgozásának fontosságára hívja fel a figyelmet a lékai lovasokról felvett 1553-as³⁴ és egy, minden bizonnyal az 1556-os rábaközi összeírást pár hónappal megelőző, de még az évben a szervitorokról készült jegyzék is.³⁵ Míg az előző forrásban az oszmán fenyegetés miatt Délről Észak felé indult nemesi migrációval ellentétes irányú nemesi migráció egyik képviselője, a Pozsony vármegyei, családközi Nyékről származó Zeke György jelenik meg, aki a korban és a térségben cseppet sem egyedi esetként (a Récsey családhoz hasonlóan), vármegyei nemességbe történő integrálódását jelentős részben urának, illetve a Nádasdy udvar „házassági politikájának” köszönhette. A tárgyév elején, a nádor felesége, Kanizsai Orsolya és húga, Nádasdy Anna jelenlétében került sor Petőháza megözvegyült birtokosnéjával, Pető Piroskával történt esküvőjére.³⁶ Az utóbbi jegyzékben az ismert nevek mellett (Gicz, Marót, Zichy), pl. Essegváry István, Poky Tamás és István nevei tűnnek fel. E forrásokban döntően a katonai szolgálatot vállalókat regisztrálták, más meghatározó szerepkörű familiáris, vagy familiárisi szolgálatot teljesítő személy itt nem jelenik meg. Ilyen pl. a sárvárkapuvár-lékai uradalmak prefektusa, Sennyey Ferenc, a Sopron városi rezidenciával rendelkező, többször fontos bécsi, diplomáciai szolgálatot teljesítő ákosházi Sárkány Antal, vagy Belcsics (Belchych) János deák, Nádasdy Tamás bécsi házában provisor, aki hű szolgálataiért 1559 őszén szőlőbirtokot kapott a kapuvári uradalomhoz tartozó Szentmiklós Agh-hegy nevű promontoriumán.³⁷

Lőrinczfalvai Kristóf 1572. évi keresztúri hópénzfizetési jegyzékében 44 fő, 124. magával – azaz 12-től (Gyeli Farkas) az önmagát jelentő egy lovas katona kiállításával egy jelentős szervitori kör ismert név szerint. Sopron és Vas vármegyék nemesi közül többek között ott találhatjuk Bejczy Gergelyt, Csói Mátyást, Dukay Tamást, Sennyey Pongrácot, Söpte Györgyöt, Sopron vármegye későbbi vezető hivatalviselői közül Viczay Györgyöt, aki 1580–1581 során a vármegye alispánja volt.³⁸ 1572/1573. évi, Vály András által felvett, a familiárisok szövetben történő kifizetését rögzítő jegyzék pl. a más forrásokból oly jól ismert Szentgyörgyi Gábor mellett Völcsy György nevét is tartalmazza. A Völcsy család egyike Sopron vármegye Mohács előtti múltira visszatekintő kisnemesi családjainak, mely alsóbb hivatalviselők (esküdt, szolgabíró) sorát adta a vármegyének, pl. 1561–1562 során Völcsy Pál, 1576-ben Völcsy Bálint viselt szolgabírói hivatalt.³⁹ Az 1574. évi szövetkiadási jegyzék ismételten hangsúlyozza a Nádasdy család familiárisi körének térség nemességét integráló szerepét.

Egyaránt Nádasdy II. Ferenc familiárisai közé tartozott Győr vármegye egyetlen Mohács előtti múltira visszatekintő, Vas és Sopron vármegye több nagymúltú családjával rokonságban álló, mérgesi és tétai Poky Boldizsár, aki majd a sárvári vár főporkolábi tisztét fogja betölteni,⁴⁰ illetve a Sopron vármegye „törzsökös” nemességébe tartozó Viczay György, avagy az oszmán terjeszkedés előtt Zalából menekült Récsey is, miképpen itt találhatjuk a kapuvári vár aktuális provizorát, a petőházi Petőkkel rokon, a vármegye régi nemességébe tartozó Ághy Miklóst is. (A 16. század végén, 17. század elején Győr vármegye több alispánját a kiterjedt Poky család adta.)⁴¹

A 16. század utolsó évtizedeiből, a tizenöt éves háború esztendeiből, különösen az 1594–1596 közötti évekből nagyon gazdag, adatbázis-építéshez is kitűnő hópénzfizetési jegyzék sor maradt fenn. Pl. az 1593. februári posztóosztásról felvett jegyzék Sennyey Sándor, Bezeredy Gergely, Maróthy Mihály, Sittkey György, Zichy György, Bük Balázs, Magyarosy János, Tulok Tamás és Gergely, Hetey Miklós, Szöllősy János, Nádasdy László, Hoszutóthy János, Polányi Mátyás neveit tünteti fel.⁴² Az 1593. november/1594. februári negyedéves hópénzfizetési lajstrom 67 szervitort vett számba, közülük az alábbi két tucat a nyugat-dunántúli vármegyék (Sopron, Vas, Zala, Győr) portális adóösszeírásaiból egyértelműen megfogható birtokostársadalmának is tagja: Agha Mátyás, Bakács Sándor, Barocz Bálint, Csányi István, Csics Gotthárd, Darabos János, Gadóczy Imre, Hetey Miklós, Joó Gergely, Kerecsényi Bálint, Köcski Tamás, Kurdács Gáspár, Maróthy [Mihály], Lippay Lőrinc, Niczky Benedek, Poky Boldizsár, Sittkey György, Stansith Ferenc, Szelestey Ádám és István, Tulok Gergely és Benedek, Zeke János, de e jegyzékben szerepel annak a Bicsérdi Benedeknek is a neve, akit 1607 tavaszán sárvári főporkolábként Nádasdy II. Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet a háborúság idején hű és jámbor szolgáljaként méltatott.⁴³ Valószínű, hogy a fenti személyek közül az egyik legismertebb Maróthy Mihály, aki 1590-ben még sárvári kapitánnyként zálogolta 1000 ft-ért urától, Nádasdy Ferenc-től a teljes Göbös falut.⁴⁴

E forrásokon nyugvó adatbázis kiépítésének fontosságát érzékelteti: 1594-ben Belezna István, Vizkelety István mellett ott található az a Ládonyi Miklós is, akinek balszerencséről majd Wathay Ferenc feleségének, Ládonyi Annának végakarata emlékezik meg: őt ugyanis Agyagos családi birtok zálogba adásáért, 800 ft-os fejváltással váltották ki a rabságból.⁴⁵ Az 1595-ös jegyzékben található az az Andy Vid, akit 1615-ben Nádasdy Pál úgy méltatott, hogy őt még apja, Nádasdy II. Ferenc nevelte fel, de Nádasdy Pál árságában Megyery Imrével együtt immáron Nádasdy Pál hű nevelője lett.⁴⁶

Ismételten hangsúlyozni kell: a Nádasdy familiárisok mellett szinte semmit nem tudunk Sopron vármegye többi

nagybirtokosának familiárisi köreiből.⁴⁷ Pedig a kérdéskör fontosságára a vármegye keleti felében jelentős birtokkal rendelkező enyingi Törökök és intergenerációs familiárisuk, a Hatos család esettanulmánya is jó példát ad.⁴⁸

***

A nemes ifjak főúri udvarok közötti peregrinációja elterjedt vélemény. Az eddig feltárt adatok alapján Sopron vármegye hivatalokat viselő, Nádasdy család szolgálatában állott nemesei közül ketten jártak be ilyen utat. Zeke János, György fia – aki 1637. évi sírfelirata szerint vármegyei esküdt volt – valószínűsíthetően négy és fél évig gr. Erdődy Tamás horvát-szlavón-dalmát bán, Varasd vármegye főispánja udvarában tartózkodott, és az ő szolgálatában állt, ahogy azt egy 1613-ban kiállított nyugta is igazolja. 1614-ben már – az apai tradíciót követően – Nádasdy Pál familiárisai között jegyezték fel.⁴⁹ Az 1626-ban Nádasdy „iambor” szolgájaként titulált ifjú Bezeredy György e főúri udvarból 1628 végén vagy 1629 elején Thurzó Ádám semptei udvarába távozott, évi fizetését ott kapta, és majd 1631-ben tűnik fel újra Nádasdy Pál szervitorai között.⁵⁰

Az 1578-ban nemességet nyert Kuprisicz család esete – az említett Falussyakkal szemben – egyaránt példázza a helybenmaradással történő dominus-váltást, és a más főúrnak tett alkalmi familiárisi szolgálatot. A 17. század elején Kuprisicz Markó gr. Zrínyi György Monyorókeréken rezideáló familiárisaként rendszeresen informálta Batthyány II. Ferencet Némethy Gergely 1605. évi hadjárataról, e kémjelentéseket követően is további kapcsolatban állt a főúrral. (Még 1608-ban is rendszeresen informálta őt.)⁵¹ Az Erdődy–Zrínyi birtokpereket követően, a dominus-váltással ő korábbi „állomáshelyén” maradt, immáron a gr. Erdődy családot szolgálva. Fia, ifjabb Márk 1633-ban Poppel Éva asszony udvarából Pirker Zsuzsanna kezét kérte meg (esküvőjüket 1633. január 23-án tűzték ki Szentgotthárdon).⁵² Bár 1637 novemberében Batthyány I. Ádám pozsonyi, országgyűlési kíséretében ő is ott volt,⁵³ de ez alapvető familiárisi viszonyán nem változtatott: 1654. november 23-án bekövetkezett halálakor gr. Erdődy György hű familiárisaként helyezték örök nyugalomra a kertesi templom temető-kertjében.⁵⁴

Egy speciális birtoklási forma domináns megjelenése: zálogbirtokosok

A Nádasdy család ún. inscriptiós könyvei, a benyomásműszerűen átnézett hiteleshelyi kiadmányok (pl. vasvári káptalan) alapján bizton állítható: a 17. századi Sopron vármegyét nagyon intenzív nemesi birtokforgalom jellemezte. Ennek legfőbb tendenciáját a különböző kiterjedésű, összetételű zálogbirtokok viszonylag gyors mozgása jelentette. Emögött óhatatlanul egymással összefüggő ten-

denciák rajzolódnak ki: a főúri familiárisok szolgálataikért zálogbirtokot nyertek, illetve a főúr a familiárisi körön túl kapcsolati hálózatát erősítette zálogbirtokok adományozásával. Természetes, mindennek ellentételezéseként – az adóslevelek jelentős része szerint – készpénz áramlott a gyakran üres főúri pénztárakba. Cseppet sem lehet kizárni, de csupán az inscriptiós könyvek tételes feldolgozása után bizonyítható: a Nádasdyk familiárisaik körét jól szervezett zálogbirtok politikával, generációról generációra újították meg. Erre utal pl. a széplaki uradalom egybenartva zálogolása, illetve hasonló funkciójú személyeknek – pl. Szepsy János, majd egy generációval később Tolnay János ügyvédeknek – ugyanazon településen (Sopronkövesd), közel egyező zálogbirtok adományozása.

Ugyanakkor a közvetlen familiárisi körön túli személyek zálogbirtok adományaival is gyakran találkozhatunk, ami egyértelműen a tágabb kapcsolati háló erősítését szolgálta. Ezt példázzák az alábbi esetek is. Nádasdy III. Ferenc 1639-ben a csejtei jószág kiváltására ákosházi Sárkány Miklós keszthelyi kapitánytól és feleségétől, Darabos Katától 12 000 ft-ban aranyat és ezüst tallért vett fel, amiért a lékai uradalomhoz tartozó Köhalom falut minden jobbágyával, haszonvételével nekik zálogolta.⁵⁵ További kölcsönrel Sárkány még az évben a lékai uradalomhoz tartozó dörfli kastélyhoz (castellum) és a faluhoz jutott, 1641-ben Nádasdy Ferenc a teljes dörfli kastélyt, továbbá az egykori borsmonostori apátságához tartozó Kethely és Alsó-László falvakat 11.100 magyar forintért zombori Lippay Gáspár nádori ítélőmesternek és feleségének, Joó Rozinának zálogolta.⁵⁶ 1640-ben Nádasdy III. Ferenc is főember szolgájaként nevezte azt a Turós Miklós kiskomáromi vajdát, aki számára engedélyezte, hogy szolgálatai miatt egy, a micskei határban fekvő kétkerekű malmot 800 ft-ért zálogjogon megszerezzen, továbbá a korábbi tulajdonos (Horváth György jobbágy) faluban fekvő házat is megváltathassa. Turós kiskomáromi hadnagyként 1648–1649 során Batthyány I. Ádám nagy volumenű szarvasmarha-kereskedelmének egyik meghatározó személye volt, a nagy aquisitor végvári tiszt 1655-ben még vicekapitányként disponált Rábán felül, illetve Zala-Somogy vármegyékben fekvő javairól, nem sokkal később kiskomáromi kapitányként következett be halála.⁵⁷

Az előbbi esetekkel szemben a Stancsics család több generációs Nádasdy familiáris volt. Stancsics Gáspár 1624-ben a Nádasdy család tagjainak tett jószolgálatok miatt 200 ft-ért, zálogjogon harmadízig a lékai várhoz tartozó Köhalom faluban jobbágytelket szerzett.⁵⁸ A következő generáció e köré szolgálatok és a hitelek révén immáron egy jelentősebb birtokot kerekített ki. 1645-ben 1000 aranyért Stancsics Kristóf a borsmonostori apátság birtokainak részét képező teljes Nagyzsidiány falut zálogolta,⁵⁹ amit négy esztendő múlva „kezeiből” ugyancsak 1000 arany dukátért Cziráky Ádám, Sopron vármegye

alispánja és felesége, Kéry Ilona szerzett meg.⁶⁰ Valószínű, hogy ennek is köszönhető volt az, hogy Esterházy László Sopron vármegye fiatal főispánja apja, Miklós nádor egykori hű familiárisában, Cziráky Ádámban nem bízott meg eléggé, és az 1651-es tisztújításon leváltatta. Nagyzsidány falut egyébként 1661-ben nemesládonyi Chemetey Pál és felesége, Viczay Mária váltotta ki 1000 aranyért, immáron Cziráky Ádám birtokából.⁶¹

Familiárisok a vármegyei tisztikarban

Sopron vármegye 16–17. századi alispánjainak vizsgálata egyértelműen e tiszt betöltésénél a főúri befolyás hatását mutatta ki. A 17. század első harmadának végéig viszonylag egyértelmű képletet jelentett az, hogy a főispán egyik bizalmas familiárisa lett a vármegye alispánja. Az alispáni szék betöltésében az 1620/1630-as évek fordulójától a Nádasdy és az Esterházy család hatalmi rivalizációja figyelhető meg. Az 1671-ig, a Wesselényi-összeesküvésbe keveredett Nádasdy III. Ferenc kivégzéséig tartó szakaszt a század utolsó harmadától, Esterházy Pál főispán integrációs tevékenységével újra egy egypólusú hatalmi viszony váltja fel: Nádasdy Ferenc alispáni hivatalát viselt hűséges familiárisa, Ráttky II. György hivataláról lemondott, az Esterházy birtokigazgatás vezető pozícióinak egyikébe került, és az alispáni hivatal az Esterházyhoz hű megyei nemesek töltötték be.⁶²

Ez a szituáció más vármegyékben cseppet sem lehet meghatározó. Miképpen a konkrét vasi analógia is mutatja, „a tipikus megye” bevett szófordulat helyett párhuzamos megyei vizsgálatokra van szükség. A fiatal Nádasdy Ferenc Vas vármegye főispánja, a vármegye nagy befolyású birtokosával, a nála idősebb Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitánnyal 1646-ban oly mértékben a jó együttműködésre törekedett, hogy a törvényhatóság az év eleji tisztújításáról a legbaráti hangon írt a szomszéd főúrnak: „...be mentem uala az gyülesbe, s azon igyekeztem, hogy az minemű birakatt valaßtattak azok kegelmednekis kedue szerint lettek uolna”.⁶³ Ekkor Meszlényi II. Benedek és Nádasdy Boldizsár nyerte el a két alispáni tisztelet, Dömölky András, Bácsmegyey Simon, Sággy Ferenc, Deső György alkotta a szolgabírói kart.⁶⁴ Meszlényi sem a Nádasdy, sem pedig a Batthyány familiárisok közé nem tartozott, de a fennmaradt levelezés alapján intenzív kapcsolatban állt az utóbbi főúrral. (Pl. egy 1654 februárjában Batthyányhoz írott leveléből ismert a szalonaki fogságban levő, boszorkánysággal megvádolt alsócsatári asszony esete.)⁶⁵ Jelenleg semmiféle adat nem ismert Meszlényi II. Benedek familiárisi függőségéről. Nagypapja, Meszlényi I. Benedek 1578–1583 között zluiny Frangepán Anna, Oláh-Császár Miklós özvegye familiárisa volt, de ahogy ezt Johann Kaufmann lánszeri

számtartó számadásai jelzik, az év júniusától 1596-ig a birtokokat megszerző szerdahelyi Dersffy Ferenc familiárisa lett.⁶⁶ Meszlényi családjának esete nem csak a főúri familiárisi körök eddig ismertnél jóval szélesebb palettájára hívja fel a figyelmet, de a vasi alispánok pályáivének egy másik sajátosságára is rámutat. Meszlényi II. Benedek 1636–1646 között a vasvári társaskáptalan jegyzői tiszteletét látta el, Szombathelyen ügyvédi munkát folytatott, így került egy évtizedre a vármegye (egyik) alispáni székébe.⁶⁷ Határozott egyéniségével még Sopron vármegye fiatal, tehetséges és ambiciózus főispánjának, Esterházy László grófnak is ellentmondott.⁶⁸ Esete cseppet sem volt egyedi,⁶⁹ az 1648-tól 1665-ig káptalani jegyzői tisztelet betöltő, ezzel párhuzamosan Vas vármegye perceptorai hivatalát is viselő Enyedy János ugyancsak a káptalani jegyzői hivatal után került az alispáni székbe.⁷⁰

Míg a főúri udvarból a megyei alispánságra jutást példázhatják a 17. századi Sopron vármegyei esetek, kevésbé ismert és hangsúlyozott, hogy több uradalomigazgatásban tevékenykedő család a sok munkával járó alsóbb megyei hivatalokba (szolgabíró, esküdt) került. A Völcssey család már említett esete cseppet sem sporadikus. 1559-ben Ajkay (Aykay) Mihály a kapui váruradalom provisor volt,⁷¹ a kiterjedt kismemesi család a 16. század végén, 17. század elején többször adott alsóbb hivatalviselőket: Ajkay Gergely 1582–1588 között Sopron vármegye egyik esküdtje, Ajkay Ferenc (de Ebergöc) 1603–1609 között a vármegye szolgabírójaként tevékenykedett.⁷² Lepovith (Lepowyth) Péter 1605 őszén kapuvári provisoraként tudósította Sopron várost a Rábán átkelő felkelők hadmozdulatairól, 1619-ben is Nádasdy Pál földesurasága alatt, (fő)várnagyi tisztelet betöltve (supremus castellanus arcis Kapu) az uradalom alkalmazásában állt.⁷³ Fia, a felsőpulyai rezidenciával rendelkező Ferenc, 1639 decembere és 1643 októbere között a Rábán kívüli felső járás szolgabírói hivatalát töltötte be.⁷⁴

A Somogy vármegye menekült nemességéhez tartozó Belezny család a 16. század középső harmadától egyértelműen a Nádasdy család familiárisi köréhez tartozott. 1641-ben a főember szolgaként megnevezett Belezny Ferenc és felesége, Stancsics Ilona, hűséges szolgálatai, valamint más vezető familiárisok támogatása miatt, 200 magyar ft-ért Alsópulyán 3 db, 1/2 helyet kapott.⁷⁵ Ő Lepovith-ot követően, 1643 júliusától közel három évig volt ugyanazon járás szolgabírája. Az még nem teljesen egyértelmű, hogy szolgabírói tisztevel párhuzamosan akár rövidebb ideig uradalmi hivatalt is viselt-e, de az biztos, hogy a vármegyei tisztségviselést követően a lékai uradalom provisoraként találkozunk nevével.⁷⁶ Egy keresztúri ház- és földadomány még 1657-ben is a Nádasdy család „főember szolgája”-ként említi.⁷⁷ Szolgabírói hivatalban 1646–1653 közötti utóda az a Thury Benedek volt, aki 1647-ben a kapuvári uradalom számtartói feladatait is

ellátta.⁷⁸ A három, uradalomigazgatással szoros kapcsolatban álló kisnemest 1653-tól 1662-ig egy több generációs Nádasdy familiáris család sarja követte: a vármegye középbirtokosainak „alsó” részébe tartozó udvari nemes, Zeke I. István viselte e hivatalt. A közvetlen pártfogó, a Nádasdy familiáris Bezerédy György alispán halálát követően a jegyzői tisztet követően Sopron vármegye alispánját elnyerő Rabby Istvánnak köszönhetően, Zeke a vármegyei jegyző lett, majd 1665-től párhuzamosan Veszprém vármegye notariusi hivatalát is viselte.⁷⁹

A 17. századi uradalmi tisztviselői pályák esetében cseppet sem szabad feledni a korszak talán legismertebb köznemesi politikusának, Vittnyédy Istvánnak az esetét, akinek családi gyökerei szintén a Nádasdy uradalomigazgatáshoz kötődnek. A család felemelkedésében meghatározó szerepet játszó Vittnyédy János (1574–1648) több más uradalmi tisztviselőhöz hasonlóan nem nemesi családból származott. Valószínűsíthetően már Nádasdy II. Ferencet is szolgálta, de özvegyének, Báthory Erzsébetnek sárvári udvarbírája volt, supremus familiárisa Nádasdy Pálnak, majd özvegyének, Révay Juditnak – akit az 1634/1635-ös soproni és az 1637/1638-as pozsonyi diétán képviselt is –, és rövid ideig fiát, III. Ferencet is szolgálta.⁸⁰

Vármegyei tisztviselők jutalmai

Nádasdy Pál 1614. évi familiárisi lajstromában feltűnik egy vármegyei tisztviselő, Szántóházy Ferenc, Sopron és Vas vármegyék jegyzője, aki szolgálatai fejében a főúrtól ajándékot kapott. Cseppet sem egyedi alkalom volt ez; 1622 novemberében Nádasdy Pál Szántóházy Ferencnek néki és még apjának, Nádasdy II. Ferencnek tett szolgálataiért Nagycenken Bene András zsellérházát adta.⁸¹ A Szántóházyt követő jegyző, udvarnoki Kürthy (Kwrthy de Udvarnak) Ferenc személynöki ítélmester, Sopron és Vas vármegyék jegyzője és felesége, Jelchich Anna ugyancsak hasonló célból kaphatott szerény zálogösszegért ingatlant: 1632 szeptemberében a Sopron vármegyei Újkéren – a törvényszékek helyén – 40 ft-os zálogösszeg fejében egy, az átadáskor romos teljes házat avagy kúriát, továbbá négy benépesített ¼, illetve két pusztát telket.⁸²

A familiárisi körön túlmutató adományt, a megyei pozíciókon kívül a nagybírák mellett ítélmesteri tisztre jutó jogtudó értelmiséggel való jó kapcsolatot jelzi a következő eset. Nádasdy III. Ferenc a sárvár-felsővidéki jószágban öt ifjúkorától segítő Darás István ítélmesternek „giümölcsös Bolgalattyat” tekintve adta Sopronkövesden mindazon részjóságokat (1 fél jobbágy- és 12 zsellértelek), amelyeket egykoron apja, Nádasdy Pál ügyvéd-politikusának, Szepsy Jánosnak zálogjogon adományozott. Továbbá birtoklását biztosította azon Récsey Györgytől alzáloggal bírt egész helyben, amit hasonlóképpen apja

zálogolt még Récsey Bálint Sopron vármegyei alispánnak. Ezeket felül további hat zsellérhelyet, élethosszig, 1500 ft-ért zálogjogon átadott.⁸³ Cseppet sem lehet véletlen, hogy Darás halálát követően e birtokokat a főúr egy újabb ügyvédje, Tolnay János kapta meg.⁸⁴

A már említett Récsey Bálint Nádasdy Pál hú familiárisaként több alkalommal részesült zálogjogú birtokadományban, de (valószínűsíthetően) 1631-ben, immáron alispánként kapott hűsége és hasznos szolgálatai miatt [Sopron]Kövesden, 132 ft-os zálogösszegért egy pusztát házhelyet.⁸⁵

A Sopron vármegye „törzsökös” nemesi családjai közé tartozó Czirákyak a 17. század során nem tartoztak a Nádasdy familiárisi körbe. A vármegyei taxalista nemesség felső vagyoni csoportjából országos hivatalokra emelkedett Cziráky I. Mózes családja később inkább Esterházy Miklós nádorhoz állt közel. Ugyanakkor ahogy a fenti nagyzsidányi eset is mutatja, Nádasdy Ferenc fontosnak tartotta véle is a jó kapcsolat kialakítását. Cziráky Ádám mellett több vezető Esterházy familiáris is rendelkezett Nádasdy uradalmakban kisebb zálogbirtokokkal; így pl. Eörsy Zsigmondnak Peresznyén kőháza volt.⁸⁶

Egy újabb lehetőség: megyei birtokos nemesek a katolikus egyházi középrétegekben

A 17. századi egyházi középrétegek társadalomtörténeti kutatási feladatainak megfogalmazásakor nemcsak a hiteleshelyek (elsősorban a székes- és társaskáptalanok), a kanonoki réteg kutatásának, prozopográfiai adatbázis elkészítésének a fontossága fogalmazódott meg. Már az eddigi adattárak is jelzik: az egyházi társadalmon belül jelentős gazdasági érzékkel, jogi műveltséggel rendelkező kanonoki rétegbe kerülés a vármegyei nemesség számára is jelentős karriernek ígérkezett.⁸⁷ Sajnos a veszprémmel szemben a győri egyházmegye történeti almanachja még nem tekinthető teljesnek. A 16. századból a győri székeskáptalan 217 kanonokja került regisztrálásra, míg a 17. századból 89 kanonok életrajza készült el. A 16. századi kanonokok sorában több olyan, a fentiekben említett nemesi család tagja található, mint az esztergomi egyházmegyében pályáját kiteljesítő Guary Péter (1558–1559), vagy nagyunyomi Akach Miklós (1560–1579), illetve Ankerraiter Ádám (1591–1604). Míg Guary és Akach kiterjedt Vas vármegyei kisnemes családok tagjai voltak, a kamarai hivatalviselőből a Szombathely mezővárosi elitbe, a vasi nemesi társadalomba integrálódott Ankerraiter család vagyoni helyzete már ennél jelentősebb léptékű. Úgy tűnik, a 17. században nőtt a megyei nemesség kanonokságon belüli jelenléte. Chemetey István vasvári prépost (1615), Ivánczy János nagyprépost, felsőkáldi Káldy Mihály nagyprépost (1638–1641), Vas vármegye 16–17.

században alispáni hivatalt is viselt családjából kerültek ki. Káldy Mihály fivére, Káldy Ferenc 1632–1636 között Vas vármegye alispáni hivatalát viselte, 1637-től 1648 májusában bekövetkezett haláláig Batthyány I. Ádám hű familiárisaként, ura mellett, a dunántúli főkapitány-helyettes tisztét töltötte be.⁸⁸ Ha e névsort tovább nézzük, e nemesség sorában találjuk a szomszédos veszprémi egyházmegyében is jelentős pályát befutott, kiemelkedő birtokgyarapító Gorup Ferenc nagyrépostot (1660–1667), továbbá a régi és új főnemesség egy-egy képviselőjét is br. Héderváry János örkanonok (1651–1662) és gr. Zichy Pál (1697–1707) személyében.⁸⁹ A soproni városplébánosi szolgálat a győri egyházmegye jelentős jövedelmű stallumai közé tartozott. A 17. századi városplébánosok között több, nagynevű birtokos nemesi család sarját láthatjuk: Sennyey István (1621–1623), felsőkáldi Káldy Mihály (1623–1638), Vittnyédy István fivére, Ferenc (1650–1666), illetve Zichy György (1666–1674).⁹⁰

A konfesszionalizáció korának viszonyait érzékelteti az evangélikus felekezeti gálósházi Récsey Bálint alispán 1630. október elején, az evangélikus vezetésű Sopron városi tanácsához írott folyamodása. Kegyúrként a magisztrátust kérte, hogy megürült beneficiumot adjanak az akkor még evangélikus fia számára. A kegyúri jogok gyakorlása, a városplébánosi tiszt, illetve a beneficiumok odaítélése egyházi és világi hatalmi szempontok keveredésével, valójában a város hatalmi, kapcsolati politikájának szerves részét képezte, hisz mind városplébánosság, mind a szép jövedelmet hozó beneficiumok elnyerésére, a megürülésekkor nagy nevű és befolyású világi (pl. Batthyány, Nádasdy, később Esterházy család) és egyházi patronusokkal (pl. győri, nyitrai, veszprémi, váci püspökök, esztergomi érsek) jól ellátott pályázók jelentkeztek. Ebbe a – modern szóval élve – „pályázati versenybe” lépett be a fiát patronáló megyei alispán. Kérése ekkor még nem talált meghallgatásra, miképpen ezt az 1635 őszi folyamodása is jól mutatja: „szegeni [ste]nben el niugoth cancellarius vram otth ualo soproni beneficiumja felöll, hogy kek az en fiamnak co[n]feralta uolna, kektüül nem leuen idegen ualaßon akkorban...” Ekkor, öt év elteltével, fia nem csak felekezetet váltott, de jól iskolázódva megfelelő patrónust is talált („mar az püspöksegis conferralatoth...”)⁹¹ Ugyanis Récsey István 1631-től a bécsi Pazmanium, 1634-től, 22 évesen, Rómában a Collegium Germanico-Hungaricum növendéke volt, Draskovich György püspöksége idején – és támogatásával – soproni oltárjavadalmas lett. Egyházi pályáját a győri egyházmegyéből a veszprémi egyházmegye kanonokjai között (1639-ben hántai prépost), majd 1641 tavaszától az esztergomi főegyházmegyében folytatta.⁹²

Csupán a családon belüli eltérő utak jelzésére: Récsey Bálint másik fia, a szintén katolizált György, a Nádasdy birtokigazgatás meghatározó tisztségviselője lett;

1641 tavaszán főember szolgaként a kapui vár területén, ingyen kapott egy szabadon megépíthető házhelyet, ahová a háborús időszakban bemenekülhetett.⁹³ 1643-ban a kapui váruradalomhoz tartozó Bogyoszlón 200 ft-ért ¼ telket és házat szerzett, 1646-ban feleségével, Amade Évával 500 ft-ért, zálogjogon, a felsővidéki uradalomhoz tartozó Peresztegen, az Ikván az ún. alsó malmot szerezte meg.⁹⁴ 1648 júliusában Nádasdy III. Ferenc minden jószágainak praefectusaként építette ki immáron nyugat-dunántúli, Sopron, Zala vármegyéket érintő regionális középirtokát.⁹⁵

Kitekintés

A vizsgálatot bővíteni nem csak új familiárisi körök feltárásával, adatolásával lehet – bár ezen kutatások főként nagyobb szükségességére pont az Esterházy család, elsősorban Esterházy Miklós nádor 1625/1626-tól e térségben is meginduló szisztematikus új klientúraépítése mutat rá –, de a meglévő ismeretek új szempontú elemzésével is. Pl. Sopron vármegye 17. századi alispánjai közül csupán egy személy viselt a megyei hivatalával párhuzamosan katonai pozíciót. Batthyány II. Ferenc familiárisa, mankóbüki Horváth Bálint egy speciális időszakban, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem támadása idején a körmendi praesidium kapitánya is volt. Ugyanakkor a jelentős részben hódolt, illetve a végvárrendszer által megosztott Zala és Veszprém vármegyék köz- és hivatali életében a megyében birtokos végvári kapitányok, alkaptányok nagyon jelentős szerepet játszottak, többször az alispáni hivatalok viselői is e körből kerültek ki. Pl. Radoványi István 1651–1654 között a pápai vár alkaptányi tisztét töltötte be, így választották őt több jelölt közül a novemberi közgyűlésen a néhai Körbey György helyére, Veszprém vármegye alispáni hivatalára.⁹⁶ Valószínű, hogy Zalában a várkapitányok hivatalviselése még nagyobb mértéket öltött; 1677-ben Batthyány Kristóf dunántúli főkapitány az ellen emelte fel a szavát, hogy a vármegye két frissen megválasztott alispánja (Chernel Mihály és Perneszy János) egyben várkapitányok is, akik a két feladatkör maradéktalan egyidejű ellátását nem tudják megtenni.⁹⁷ És itt óhatatlanul új vizsgálati pont merül fel, a katonai feladatokat ellátó nemesség főurakhoz való viszonya, mely esetben pl. Nádasdy Pál dunántúli főkapitánysága és Ráttky György alkaptánysága háttérben dominus-familiáris viszony (is) meghúzódott,⁹⁸ miképpen ugyanez mondható el Batthyány I. Ádám főkapitányságára és id. Káldy Ferenc alkaptányságára is; ugyanakkor – miként egy más szinten, a megyei igazgatásban is – a személyi váltások nem követték automatikusan a dominus változását.⁹⁹

JEGYZETEK

* A dolgozat a 2007. április 20-án, a Dr. Péter Katalin vezette, Benda Borbála–Horn Ildikó szervezésében lebonyolított Főúrak, familiárisok a 16–17. századi Magyarországon témakörben megrendezett konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott, szerkesztett változata.

¹ *Benda Borbála és Koltai András* kutatásának köszönhetően mintha Batthyány I. Ádám familiárisainak adatbázisa. Sajnos a térség más családjaival (pl. Nádasdy, Erdődy) hasonló eredményekkel nem rendelkezünk. archivum.piar.hu/batthyany/familia

² A térség vármegyéinck sorából Zala jelentette meg a hivatalviselők teljes körét megcélzó archontológiáját, valamint Győr vármegye rendelkezik az alispáni szintet követő (jegyzők, szolgabírák) vizsgálattal. Zala megye archontológiája 1138–2000. (Szerk.: Molnár András) Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény; 50.) A 16–17. század *Bilkei Irén és Turbuly Éva* munkája. *Gecsényi Lajos*: Győr vármegye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. *Levéltári Szemle*, 38. (1988) 3. sz. 14–34.

³ A korábbi irodalmat is összefoglalva: *Szakály Ferenc*: Sárvár, mint helyi kulturális központ. In: Nádasdy Tamás (1498–1562) Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. (Szerk.: Söptei István) Sárvár, 1998. 87–103.

⁴ *Kincses Katalin*: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Bp., 1993. (Régi magyar történelmi források; 3.) 15–27.

⁵ *Koltai András*: Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. PhD Kézirat. Bp., 1999.

⁶ *Koltai András*: Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon. In: *Uő.*: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem, Források) 7–57.

⁷ A család házassági politikája kapcsán a familiárisok szerepe is kitér: *Fejes Judit*: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon „adott Isten hozzáink való szeretetéből ... egy kis fraucimmerecskét nekünk”* (Szerk.: Péter Katalin) Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 19.) 115–166. A familiárisok felsőbb hivatalokba kerülését is részletesen rögzíti: *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Bp., 1991. A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség udvari kultúrájának kutatására: Időben paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században (Szerk.: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó) Bp., 2005.

⁸ *Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932; *Tholt Judit*: A sárvár-felsővidéki uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp., 1934.

⁹ *Prickler, Harald*, Geschichte der Herrschaft Bernstein. Eisenstadt. 1960. (Burgenländische Forschungen; 41.)

¹⁰ *Zimányi Vera*: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Eisenstadt. 1962. (Burgenländische Forschungen; 46.), *Uő.*: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágsága a XVI–XVII. században. Bp., 1968.

¹¹ *Bán Péter*: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. *Agrártörténeti Szemle*, 19. (1977) 1–2. sz. 24–71.

¹² *Deák, Ernő*: Geschichte der Herrschaft Landsee-Lackenbach im 16. und 17. Jahrhundert. Manuskript. Ung. Diss. Wien. 1969.

¹³ *Tóth István György*: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Bp., 1992. (Értekezések a történeti tudományok köréből; 115.)

¹⁴ *Gmoser, Elisabetha*: Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung 1491–1647. Eisenstadt. 2002. (Burgenländische Forschungen; 86.)

¹⁵ *Tobler, Felix*: Die Fürst Esterházyischen Herrschaften des Burgenländisch-westungarischen Raumes und ihre Zugehörungen vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Eisenstadt, 2005.

¹⁶ *Zimányi Vera*: Jobbágy Dániel Rohonc-szalónaki provisor tisztartói működése. *Agrártörténeti Szemle*, 2. (1959) (a továbbiakban: Zimányi 1959.) 1–4., 91–114.

¹⁷ Zimányi 1959. 93.

¹⁸ *Debreczeni-Droppán Béla*: Egy gazdasági szakember a XVII. századból. *Debreczeni Tamás* működése. *Fons*, 11. (2004) 3. 447–501.

¹⁹ *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből; 94.)

²⁰ *Gecsényi Lajos*: Egy köznemesi család a XVII. században (A Falussyak) In: Házi Jenő emlékkönyv. (Szerk.: Dominkovits Péter–Turbuly Éva) Sopron, 1993. 237–253.

²¹ *Hiller István*: Politikai környezetváltozás és alkalmazkodóképesség. Eörsy Zsigmond különös alispánsága Sopron vármegyében. *Soproni Szemle*, 54. (2000) 1. sz. 5–18.

²² *Csizi István*: Egy nagyívű hivatali karrier kezdetei a XVII. századi királyi Magyarországon. Aszalay István naplója (1624–1631) *Fons*, 12. (2005) 2. sz. 163–255.

²³ *Pálffy Géza*: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. (2002) 4. sz., 923–1007.

²⁴ *Dominkovits Péter*: Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálósházi Récsy (Rechey) Bálint. *Korall*, 9. (2002) szeptember, 32–53., *Uő.*: Földesúri familiáris, vagy megyei hivatalviselő? Bezeredy György soproni alispánsága (1655–1662) *Fons*, 12. (2005) 2. 127–161., *Uő.*: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Köszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. (Szerk.: Mayer László–Tilcsik György) Szombathely, 2003. 183–206., *Uő.*: Batthyány II. Ferenc egy összetett feladatkörű familiárisa: Mankóbüki Horváth Bálint Sopron vármegyei alispán, körmendi kapitány. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29. (szerk.: *Nagy Zoltán*) Körmend – Szombathely, 2006. 115–122.

²⁵ *Maksay Endre [?]*: Sopron vármegye birtokos társadalma a XVI. század közepén. *Soproni Szemle*, 33. (1979) 2. sz. 157–170.

²⁶ *Pl.*: *Bilkei Irén*: Csány Ákos – egy zalai köznemes pályája a XVI. században. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok* (Szerk.: Kapiller Imre) Zalaegerszeg, 1993. (Zalai Gyűjtemény; 34.) 7–16., *Uő.*: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben. In: Zalai történeti tanulmányok (Szerk.: Káli Csaba) Zalaegerszeg, 1997. (Zalai Gyűjtemény; 42.) 21–60.

²⁷ A család politikai történetére, genealógiájára: *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp., 2005.

²⁸ Magyar Országos Levéltár (=MOL) E 185 Magyar Kamara Archivuma, Archivum Familiac Nádasdy (=Nádasdy cs. lt.), Nádasdy Tamás budai várnagy, királyi kincstartó ir., Registrum pro servitor[ibus] castri Walpo [con]fectum, 1530. Budae in festo s[an]ctae Lucae Eu[angelistae] facta est solutio (...), uo. S[er]vitores domini Gubernator[is] 1531. Nomina familiarior[um] (Mif Nr. 31.986.) Vö.: egy Buda ostroma körül felvett familiárisi jegyzékkel, ahol pl. a Gávay Imre kapitánysága alatti, 42 név szerint megnevezett familiáris között ugyancsak ott találjuk a Bezeredy, Damonyay, Eölbey, Rajky, Rummy, Skublics család tagjait. Uo. Numerus equorum familiarior[um] d[ominii] Nádasdy in obsidione Buden. (Mif Nr. 31.998.) Az 1531-es szervitori névsort közzéteszi: *Simon Zsolt*: Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. (Szerk.: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter) Miskolc, 2004. 231–243.

²⁹ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Nádasdy Tamás horvát bán, tárnokmester, országbíró, főkapitány iratai, 1542. szept. 17. (Dominica p. f. Exaltat[i]onis S[an]ctae Crucis) (Mif Nr. 31.986.)

³⁰ Személyéről és családjáról: *Sörös Pongrác: A Guaryak családi viszonyai a XVI. században. Turul. 30. (1912) 2., 78–80.*

³¹ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Nádasdy Tamás nádor ir., 1555: Nomina servitor[um] noviter conductor[um] (Mif Nr. 31.998.) A 16. századi hivatalviselési adatok: *Dominkovits Péter: XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Sopron, 1996. 111–122.*

³² MOL E 185 Nádasdy cs. lt., pl.: 1556: Secunda solutio d[omi]nor[um] c[ui]t[is] super capitaneatu d[omi]ni Christophori Nadasdj 8 die decembr[is] in Szyl facta (Mif Nr. 31.-986.), 1558: Eq[ui]t[um] sub d[omi]no Christophoro Nadasdj existen[tium] 25. die April[is] (MOL Mif. Nr. 31. 998.)

³³ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., 1553. jan. I. Equi numerati in Lewka existen[tes] (Mif. Nr. 31.994.)

³⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Solutio servitor[um] (...) Mag[n]ifici do[mini] Palatini, Papae, 28. die octobr[is] facta. (Mif Nr. 31.986.)

³⁵ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (=SL): Zecke cs. lt., I. d., fasc. 2. No. 13., közölte: Dominkovits: i. m. 1996. 21.

³⁶ MOL P 108. Esterházy cs. lt., Rep. 16. fasc. C. No. 102., Bécs, 1559. okt. 16. A korábbi irodalommal Sárkányra: Maksay i. m. 162–163.

³⁷ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., 1572 7brys Az uraymnak zamok kyknck enys Kerezturot ho penzt attam (...) (Mif. Nr. 31.998.)

³⁸ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Ratio solutionis dominor[um] familiar[um] per me Andream Valy factas Ab Anno 1572 die 6 Decembris (Mif. Nr. 31.998.)

³⁹ MOL P 58 Bezeredy cs. (kámi) lt., I. cs. fasc. F No. 150., Sárvár, 1615. nov. 30.

⁴⁰ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., 1574. primo January [Nádasdy II. Ferenc familiárisainak szövegt elszámolása:] Petho Ambrus uramnak atak (...) (Mif Nr. 31.998.)

⁴¹ MOL E 185. Nádasdy cs. lt., [1593 – 1594 – 1595. évekre szóló, havi fizetési jegyzékek] (Mif Nr. 31.990.)

⁴² MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Inscriptiós Könyv (=Insc. Kv.) 7. köt. 31–32., Sárvár, 1607. ápr. 20.

⁴³ MOL P 108 Esterházy cs. lt., Rep. 16. Fasc. B. No. 67., Sárvár, 1590. júl. 2. (in festo Visitationis D[omi]nae Mariae Virginis)

⁴⁴ Ládonyiról: MOL P 105 Döry cs. lt., Évrendezett iratok, I. cs., Ládonyi Anna 1600. okt. 28-i végrendelete. Közli: *Benda Kálmán: Wathay Ferenc és felesége, Ládonyi Anna végrendelete. Irodalomtörténeti Közlemények, 74. (1970) 3. sz., 372–376.*

⁴⁵ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 7. köt., 458–459., Keresztúr, 1615. aug. 20.

⁴⁶ Pl. Sopron vármegye 1601. nov. 13. – új naptár szerint, (feria tertia p. f. beatae Martini Episcopi et Confessoris) közgyűlésén szerdahelyi Dersffy Ferencet Valy István képviselte. SL: Sopron vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, Prot. II. köt. 95.

⁴⁷ *Pálffy Géza: Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. Pápa, 2005. (Jókai Könyvek: 3.)*

⁴⁸ SL: Zecke cs. lt., 20. d. fasc. 25. No. 32., Monyorókerék, 1613. júl. 6., MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif. 31.992.)

⁴⁹ MOL P 57. Bezeredy cs. (kámi) lt., 8. cs. V. No. 11., uo. VI. No. 1-2., Dominkovits: i. m. 2005. 134–135.

⁵⁰ MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 27.913. Kuprisicz Marko Batthyány Ferenchez, Monyorókerék, 1608. febr. 18. A családról és az 1605-ös kémtévkenységről: *Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Bp., 2006. 88–90., Az Erdődy család monyorókeréki, vépi, vörösvári, csatári birtokbeiktatására: Pannonhalmi Főapátság Levéltára (=PFL), Erdődy cs. lt., Fasc. 17. No. 887.*

⁵¹ MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 27.922., Monyorókerék, 1633. jan. 12.

⁵² MOL P 1317 Batthyány cs. lt., Memorabilia, Nr. 1003/6., 1637. nov. 29.

⁵³ MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 27.957. Pirker Zsuzsanna Batthyány Ádámhoz, Monyorókerék, 1658. jan. 25.

⁵⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 25–28., Sárvár, 1639. aug. 2. (Mif 31.987.)

⁵⁵ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 117–122., 138–141., Keresztúr, 1641. szept. 1., nov. 12.

⁵⁶ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 45–47., Keresztúr, 1640. máj. 25. A Batthyány Ádámnak marhakereskedelemben sokat segítő, 1634-ben nemességet szerzett Turós Miklós későbbi kiskomáromi kapitány pályáivéről, vagyonáról, családjáról: *Sörös Pongrác: A Turos-familiáról. Turul. 26. (1908) 27–30., Zimányi Vera: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. Agrár-történeti Szemle, 3. (1961) 1–2., 61–62., 68., 76., 82., 84. Dispositiója és végrendelete: PFL Guary cs. lt., Időrendi iratok, No. 675., Kiskomárom, 1655. máj. 7., uo. No. 1007. é. n.*

⁵⁷ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 59–60., Keresztúr, 1624. jún. 24.

⁵⁸ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 193–194., Keresztúr, 1645. máj. 4.

⁵⁹ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 2. köt. 77–78., Keresztúr, 1649. júl. 5.

⁶⁰ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 1. köt. Föl. 76v–77v., Potendorf, 1662. jún. 12.

⁶¹ *Dominkovits Péter: Főúri familiárisok vezető vármegyei tisztségviselők. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században. (Szerk.: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó) Bp., 2005. 511–529.*

⁶² MOL P 1314. Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 32.098. Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámnak, Szecezen, 1646. jan. 15.

⁶³ Uo. Az alispán életútjára: *Sörös Pongrác: Mészleny Benedek. Századok, 42. (1908) 401–415., 540–556.*

⁶⁴ MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 31.028., Mészlenyi Benedek Batthyány Ádámhoz, Szombathely, 1654. febr. 13. vő. a 16–17. századi Vas megyei gyűjtést: Magyarországi boszorkányság forrásai IV. (Szerk.: Tóth G. Péter) Bp., 2005. 356–387.

⁶⁵ PFL Guary cs. lt., Időrendi iratok, No. 233., 243., 249., 273.

⁶⁶ *Sill Ferenc: A vasvár-szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. In: Vas megye múltjából I. Levéltári évkönyv. (Szerk.: Horváth Ferenc) Szombathely, 1976. 42.*

⁶⁷ MOL P 124 Esterházy cs. lt., Esterházy László levelezése, No. 737., Mészlenyi Benedek Esterházy Lászlónak, Szombathely, 1646. márc. 29.

⁶⁸ *Kóta Péter: Káptalani, megyei, városi jegyzők a XVI–XVII. századi Szombathelyen. In: Előadások Vas megye történetéről III. (Szerk.: Tillesik György) Szombathely, 2000. (Vas megyei levéltári füzetek; 9.) 153–160.*

⁶⁹ Sill: i. m. 32., Pl.: 1662 elején is a vasvári káptalan jegyzőjeként vett részt a néhai Rummy György elhunyt házastársa, Batthyány Kata vagyonosztályában MOL P 650 Tallián cs. lt., Évrendezett iratok, 3. cs., Rum, 1662. febr. 22.

⁷⁰ MOL P 108 Esterházy cs. lt., Rep. 108. fasc. C. No. 102., Bécs, 1559. okt. 16.

⁷¹ SL: Svm lt, Acta Iuridica. Tom. I. fasc. 8. No. 155., 167., MOL E 156 MKA Conseriptiones Portarum, Comitatus Sopron, Regestum Anni 1603 connumeracionis domorum ... 1181., uo. Regestum Anni 1604 domorum colonialiu[m] et iquilinarior[um] 1209., uo. Regestum Anni 1608. 1249., uo. Anni 1609 Regestum Connumeracionis portarum 1271.

⁷² SL: Sopron Város Levéltára (=SVL), Lad. XXIV. et Y. Fasc. XII. No. 793. (Balf, 1619. jún. 18.), uo. Lad. XXXI. et FF. Fasc. I. Num. 48–49., közli: Dominkovits i. m. 2006. Nr. 136–137. 1622-ben, midőn Szalay János kezéből Dusych Ádám provisor kezébe adták át, és emiatt inventálták a kapui várhoz tartozó jószágokat, Czymbér János

mellett Lepovith Péter készítette az inventáriumot. MOL E 185. Nádasdy cs. lt., Anno 1622 a prima die Juny, Inventarium arcis Kapu, fol. 538r–549v. (Mif 31.992.)

⁷³ A Lepovich rokonságra: MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 54–56., Keresztúr, 1640. aug. 12.

⁷⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 131–132., uo. 6. köt. 39–41., Keresztúr, 1641. dec. 10.

⁷⁵ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 6. köt. 220., 1646. ápr. 18. A lékai provisorság 1640-es évekbeni, de jelenleg bizonytalan időjére: uo. 6. köt. 56–57., sine dato.

⁷⁶ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 6. köt. 520., Saibersdorf, 1657. júl. 9.

⁷⁷ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 242., Keresztúr, 1647. febr. 22. (Mif 31.987.)

⁷⁸ Zeke I. István öseiéről, családjáról és utódairól: *Dominkovits Péter: Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék.* In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből.* (Szerk.: Horváth József) Győr, 2000. 39–67.

⁷⁹ *Payr Sándor: Muzsaji Wittnyédy István soproni prókátor és evangélikus főember.* Bp., 1906. 4., 8. Pl. 1624. évi ikervári birtokadományára: MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 7. köt. 66–69., Sárvár, 1623. Az uradalom 1651 tavaszán számol el utódaival: uo. 6. köt. 399., Saibersdorf, 1651. márc. 27.

⁸⁰ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 10–11., 1622. nov. 24. (Mif 31.987.)

⁸¹ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 226–228., Keresztúr, 1632. szept. 5.

⁸² MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 2. köt. 134–136., Keresztúr, 1650. febr. 20.

⁸³ MOL E 185. Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 2. köt. 239–242., s. l., s. d.

⁸⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 131–132. s. d., a korábbi adományokra pl.: uo. Insc. Kv. 4. köt. 8–9., 205–206.

⁸⁵ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 5. köt. 89v–90r., Pottendorf, 1669. márc. 9.

⁸⁶ *Fazekas István: A Pazmanicum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784).* In: *A bécsi Pazmanicum.* (Szerk.: Zombori István) Bp., 2002. (METEM Könyvek; 37.) 63–83., *Molnár Antal: A bátai apátság és népei a török korban.* Bp., 2006. (METEM Könyvek; 56.) 13–37.

⁸⁷ Káldy Ferenc: *Dominkovits i. m.* 2003. 185–187.

⁸⁸ *Bedy Vince: A győri székeskáptalan története.* Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából; 3.) 335–453.

⁸⁹ *Bán János: Sopron újkori egyháztörténete.* Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából; 4/2.) 151–257., 434.

⁹⁰ SL:SVL, Lad. L. Fasc. 11. No. 175/105. (Gálosháza, 1630. okt. 6.), uo. Lad. XXIV. et Y. Fasc. XIII. No. 919. (Pozsony, 1635. nov. 2.)

⁹¹ *Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai.* München, 1987. 181. Nevét nem tartalmazza: *Fazekas István: A bécsi Pazmanicum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951).* Bp., 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban; 8.) 37–56.

⁹² MOL E 185 Nádasdy cs. lt. Insc. Kv. 3. k. (91)–93., Sárvár, 1641. márc. 1. (Mif 31.987.)

⁹³ MOL E 185 Nádasdy cs. lt. Insc. Kv. 3. k. 167–168., Keresztúr, 1643. aug. 28., uo. 224–225., Sárvár, 1646. okt. 15.

⁹⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kvk. -2. 13., 93–94., (MOL Mif Nr. 31.987.) a Récsy családról ldm.: *Prickler, Harald: Gálosháza.* Burgenländische Heimatblätter, 45. (1983) 4. 155–185.

⁹⁵ Veszprém Megyei Levéltár (=VeML) Veszprém vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyve, I. köt. 57. („vice capitanci p[ra]csidy Papac”), 1651. nov. 6. (feria secunda pxima ante festum B. Martini Ep[iscop]i et Confessoris), 58.: 1651. nov. 20: (Stephano Radovany vice capitanco pracsidy Papensis), uo. 75.: 1654. nov. 23.

⁹⁶ Zala Megyei Levéltár, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 2. d., Batthyány Kristóf Zala vármegye rendjeihez, Rohonc, 1677. febr. 3.

⁹⁷ *Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században.* Történelmi Szemle, 39. (1997) 2. sz. 269–270. Pl. Rátty György számára tett zálogok: MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 3–5., Keresztúr, 1623. szept. 28., uo. 3. köt. 101–102., 175–177., Keresztúr, 1641. ápr. 10., 1643. nov. 29., uo. 7. köt. 480–481., Keresztúr, 1636. márc. 14. Sebestyén József: Rátty György kinevezése dunántúli vicegenerálissá (1631). *Hadtörténelmi Közlemények*, 23/24. (1922/1923) 176–177. A család genealógiája: *Pozsonyi József: A rátki és salamonfai Rátty család történetének megválaszolatlan kérdései.* In: Arrabona. Múzeumi Közlemények 40/1–2. (Szerk.: Tóth László) Győr, 2002. 181–212.

⁹⁸ Pálffy i. m. 1997. 269–270., Dominkovits i. m. 2003. i. h.

„NEMZETES” CSALÁDOK AZ EGYKORI TRENCSEN ÉS NYITRA VÁRMEGYÉBEN

A nemesemberek illő megszólítása annak idején így hangzott: *Nemes, nemzetes és vitézlő uram!* A *nemes* utalt a kiváltságaira, a *vitézlő* a haza védelmét illető kötelezettségére, a *nemzetes* pedig arra, hogy mindez őt mint egy leszármazási közösség tagját illeti meg. Persze, ha egy nem nemes származású személy – mondjuk egy sikeres királyi foghúzásért – nemességet kap, csak potenciálisan lett vitézlő és nemzetes. Az is igaz, hogy nem minden kardforgató vitéz volt nemes. De az is, hogy voltak olyan „nemzetes” személyek is, akik családjá bár jelentős szerepet játszott, sem nemesek, sem vitézlők nem voltak, legfeljebb potenciálisan. Sokan közülük azután ténylegesen is azok lettek.

A magyar nemesi családok kutatása Nagy Iván klaszszikus műve óta hatalmas irodalommal rendelkezik. A nemzetes családok kutatását ezzel a szárnypróbálgatással szeretném elindítani, annak a néhány családnak a bemutatásával, amelyek eddigi kutatásaim során a látókörömbébe estek.

Nemzetesek voltak mindenekelőtt a felvidéki soltészcsaládok, hiszen a soltészbírság örökletes volt. E családok nevüket többnyire községükről kapták, szlovák nyelvterületen *-sky* (*-szky*) toldalékkal. E családok nagy része később tényleges nemességet is kapott. A magyar nemesi nevek írásának az a gyakorlata, hogy a szóvégi *i* hangot gyakran *y*-nak írják, a szlovák nyelvben gyökerezhet, mert e nyelvben a melléknévképző *-sky* *i*-je kemény (*y*), (ellentétben pl. a lengyellel ahol lágy *i*). A nemesi nevek szóvégi *y*-ja a magyar nyelvből nem magyarázható, mert nyelvünkben csak egyféle *i* hang létezik, ellentétben a szláv nyelvekkel.

Ám nemcsak a soltészok voltak nemzetesek. A Smetana család például jobbágy volt. A 17. század elején telepedett be a Trencsén megye Zsolnai járásában fekvő mezővárosba, Rajecre. 1608-ban még nem szerepel az urbáriumban, 1626-ban Jurik Smetanának azonban már 10 és fél prut (virga) földje van, ami által ő a városka egyik leggazdagabb embere.¹ Leszármazottja, Smetana János 1755-ben a városka bírói tisztségét viselte.² Fiait,

jómódú rajeci lakosokat, Smetana Andrást és Gáspárt³ II. Lipót gyerekeikkel együtt 1791. március 17-én Szmethanovics néven megnevesítette⁴. A család később tovább gyarapodott: Egyik leszármazottjuknak, Szmialkovszkyné Szmethanovics Karolinának 1850 táján birtokába került a Révay báróknak a szomszédos Frivaldon fekvő öröksége⁵.

Az említett család megnevesítésekor adott új, nemesi név igen érdekes. Arra utal, hogy a családot az uralkodó „nemzetesnek” minősíti, amire a szlovák nyelv jó lehetőséget ad: a Szmethanovics név azt fejezi ki, hogy tagjai a „Szmethanának a (*-ov*) leszármazottjai (*-ič*).”

E nyomon elindulva más olyan családokra is bukkanhatunk Rajec környékén, akiknek a nevéből az derül ki, hogy őket környezetük nemzeteseknek tartotta.

A nemzetes családok kutatásánál – nem nemes családok lévén – tisztában kell lennünk azonban azzal a körülménnyel is, hogy családi nevüket nem határozta meg egyértelműen birtokuk vagy nemeslevelük, így ugyanazon családot többféle néven is számon tarthattak.

A Rajechhez közel fekvő falu, Frivald soltészjogát 1413-ban Stibor erdélyi vajda a Hunyad megyében hozzá csatlakozott familiárisának, Michael Walach kenézfőnöknek adta. Ettől kezdve ő a szabályszerű Frivaldszky nevet viseli, valamint leszármazottjai közül is az a személy, aki a soltési tisztséget magára váltja és gyakorolja.⁶ A család többi tagját azonban más vezetékneven tartják számon – mindenekelőtt is Walach néven – egészen addig, amíg az egyik Frivaldszky-soltész, János nemességet nem kap. Ettől kezdve ez a név már az ő utódait illeti: minden utódat, és csakis őket.

Ennek megfelelően egy 1761-ből származó, a frivaldi jobbágyoktól származó beadvány a később nemesség-szerző Frivaldszky Jánost – még „nemzetes” minőségében – *Jano sin Walachov* (=Walachok fia János) néven említi.⁷ Apja, Frivald soltészbírója, Frivaldszky (III.) Mátyás nevét pedig egy 1543-as urbárium⁸ *Mathis Foytow* (=fojtok – azaz soltészok – leszármazottja Mátyás) formában írja. Látnivaló, hogy mind a *sin Walachow* mind a

Foytow egyaránt nemzeti családot jelez. Egy 1553-ban,⁹ majd egy 1586-ban kelt oklevél¹⁰ az említett frivaldi bírót, Mátyást ennek megfelelően kifejezetten is nemzetesnek (*woppatrný*) nevezi. Mi több, az előbbiben *Mócz*, az utóbbiban *Klopan* családnéven. Ugyanőt egy 1761-i iratban pedig *Walach*nak nevezik: *Walach otec Janu* (János apja, Walach).¹¹ E három nevet azonban nemcsak az ő személyével kapcsolatban használják felváltva, hanem a frivaldi soltészcsalád őse, Michael Walach bármely leszármazottjára is, ezért mintegy „szinonimái” egymásnak. Mint majd látjuk, a faluban és környékén több olyan *Walach*, *Mócz* és *Klopan* család is előfordul, amelyek ennek a Frivaldszky (III.) Mátyásnak nem lehetnek leszármazottjai, csupán őseinek, Walach Mihálynak.

Mit jelenthetnek ezek a nevek?

Ami a *Mócz*ot illeti – amint a *Walach* is –, távolabbról a család etnikai eredetére utal¹². Ez ennek a népnévnek első előfordulása¹³. Frivaldon a 15–16. században jelentése „a soltészcsalád feje”, ami a Frivaldszky család belső terminológiája szerint „vojvoda, vajda”¹⁴. A bírói tisztségre utal a *Klopan* név is. Ez a román *clap* ‘kalap’ szóval magyarázható, jelentése pedig: ‘kalapot viselő’. Walach Mihály leszármazottai közt találunk még *Hulin* néven említettek is. Ez viszont a Frivaldon és környékén abban az időben használt szláv – lényegében cseh – nyelvből érthető meg: A *hul* csehül ugyanis ‘vesszőt, pálcát, sétatálcát’ jelent. *Hulin* ‘Pálcás’, olyasféle bírói származásra utaló név, mint a *Klopan* is, lévén a pálcá ugyancsak a falusi bírói tisztség jelvénye¹⁵. Az említett 1761-i iratban kifejezetten szó is van arról, hogy a bírót (pálcát) viselnek¹⁶. A frivaldi soltészcsalád tagjaival kapcsolatban használt vezetéknevek (*Klopan*, *Hulin*, *Mócz*) közös jellemzője tehát, hogy viselőjük tekintélyt fejezik ki.

Urban-Walach családok

Az említett 1543-as urbárium említ Frivaldon egy *Urban Valach*ot. A soltészbirtok fele az övé, a másik fele a soltészé, Frivaldszky (I) Mátyásé, tehát testvérei egymásnak. Az 1553-ban említett *Jurga Syn Walachuv* pedig Urban fia, miután a neve *nemzetes* rangot jelez. A *Jurga* a György név balkáni – ez esetben román – változata. Ma is őrzi e nevet a Frivaldhoz közeli Kunyerad (Kunerad) községtől északkeletre fekvő, 1015 m magas *Jurgova* csúcs. Nyilván ezen a hegyen volt a legelője. Mi több, ebből még arra is lehet következtetni, hogy a 16. század elején is az egész Kis-Fátrában egyedül a frivaldi soltészcsalád használta a hegyi legelőket. *Jurga* fia Péter: *Pyetr Syn Jurguw* is szerepel még ugyanabban az oklevélben, aki a Frivaldhoz közeli, de már Nyitra megyei Gajdellre (Nyitrafő) nősült.

A – valószínűleg még Erdélyből vagy még messzebből hozott – Urban keresztnév azonban idegen volt abban a nyelvi környezetben. Nem is kereszteltek többet senkit erre a névre. Viszont nagyon alkalmas volt arra, hogy apanévként családnévvé alakuljon. Valóban, találunk éppen az említett Kunyeradon egy *Johan Urban* jobbágyot 2 1/2 pozsonyi mérő földdel egy 1720. évi összeírásban¹⁷. Valószínű, hogy Urbanok itt már korábban is éltek, csak nincs korábbi falunévsorunk. A szomszédos Kőporuba (Kamenna Poruba) községből viszont van; itt már 1688-ban említenek *Valach* és *Valachovič* családokat. Ez utóbbiak frivaldi leszármazását még a *nemzetességre* utaló toldalék is igazolja¹⁸. Ennek külön hangsúlyozása azért is fontos volt, mert ebben a korban már előfordultak a vidéken nem nemzetes, nem telkes, hanem katonai és futárszolgálatot teljesítő, egészen más társadalmi rangú, árvai származású nomád pásztor valachok is.

Rajec és környéke a Thurzók birtokában lévő lietavai uradalomhoz tartozott. Szintén Thurzó-birtok volt azonban a vele szomszédos biccei uradalom is, itt tartotta Thurzó György a székhelyét. Úgy tűnik, ide is elkerültek a frivaldi soltészcsalád tagjai. Biccsezen ugyanis 1602-ben *Johannes Urban* telkes jobbágyot írtak össze¹⁹. Ugyanott 1608-ban már egy *Georg* és egy *Adam Urban* – nyilván fiai – vannak egy-egy „*integra quartalia*” birtokában.²⁰ 1602-ben, a vele szomszédos Alsóhricson (Dolny Hričov) viszont egy *Johannes Valach*ot említettek mint zsellért és egy „*deserta Walachowsky*” telket, 1608-ban ugyanott pedig egy *Adam Walach* zsellért és egy „*deserta Walachowska*” telket,²¹ 1619-ben ugyanöket; továbbá a közeli Hlboken egy *Matthias Walach* zsellért.²² A *Walachowsky* név ismét nemzeti családot jelez. Abból, hogy 1602 és 1608 közt egyszerre változott mind Biccse, mind Alsóhricson Urban-, ill. *Valach*-telke családfőjének a neve Johannesről Adamra az látszik, hogy a családnak mindkét helyen volt illetősége, csak az egyikben Urban, a másikon *Valach* néven tartották számon őket. A telek pedig úgy lett Alsóhricson üres (*deserta*), hogy gazdája áttelepedett Biccsere. Még azt is hozzátehetjük, hogy a szomszéd Felsőhricson birtokosok a nemességet szerző Frivaldszky János sógorai, a Kiliánok voltak.

Walach családok Kiscsernán és környékén

A lietavai uradalomban azonban találunk még másutt is *Valach* nevű családokat, pl. a Rajecsel szomszédos Kiscsernán (Mala Čierna). *Valach Mátét* (Matus) 1543-ban mint telkest említik.²³ E család feltehetően a Frivaldszky család leszármazottja oly módon, hogy ez az ottani Csernyánszky soltészcsaládba benősült. 1589-ben *Johannes Valach* zsellérről van szó, aki *Georg Valach* telkén lakott.²⁴ Ennek a *Georgius Walach*nak – más néven

Walachowicsnak – a telkén lakó, zselléri állapotú rokonának neve 1608-ban Nicolaus Walach.²⁵ Georgius Walachowjch 1609-ben még Rajecen is szerepel²⁶, aki ott bérlői minőségben lehetett, tekintve, hogy 1608-ban Rajecen ilyen nevű telkes nem volt, elhagyott telek viszont annál több²⁷. A Walach család 1617-ben és 1618-ban a Kiscserna háromnegyedén lévő juhok háromnegyedét birtokolta,²⁸ sőt 1620-ban bérbe vett Kiscsernán még egy üres telket is – a rajeci bérlet mellé vagy helyette – szabad használatra, minden földesúri szolgáltatástól mentesen. 1626-ban a telkesek közt írták össze.²⁹ Nevének Walachowics és Walachowjch változata ismét nemzeti voltát hangsúlyozza, egyúttal azt is, hogy nem az említett árvai vlachok közé tartozik. E telkes Valach család mellett Kiscsernán a zselléri állapotú Valach családot 1615-ben újra említették, még 1643-ban is, 1660-ban és 1667-ben azonban Kiscsernán többé Valach család már nem fordul elő.³⁰ Azt kell tartanunk, hogy elköltöztek a faluból, ahol telkük amúgy is csak bérlet volt.

Valóban, már 1633-ban egy Lietava várában a földesurak által tartott birtokegyeztetési eljáráson, amelyen az uradalom északi része falvainak képviselői tanúként voltak jelen, találunk egy bizonyos Ondrej Walachovich nevű személyt, aki a Kiscsernával szomszédos Hradna második legtekintélyesebb megjelentje volt.³¹ A jelek szerint ide költöztek át.

Am nemcsak ide. A Kiscserna és Zsolna közti félúton lévő Porubkán 1639-ben az egyik telek bizonyos Gjuro és Micho Walaché volt, zsellérként pedig ott élt Michal Walach is. 1676-ban az említett telek Michael és egy másik Michael Valachovyché volt, a zsellérek neve pedig Georg és Martin Valach.³² 1688-ban az adózó telkesek neve: Michael Valachovich, Daniel Kasak item Walachovich. Georgius Valach zsellér javai (nyilván a háza) azonban már „deserta” álltak³³.

A családok *Walachovych*, *-ovjch* családnévváltozata jelzi, hogy e családnév több volt mint egyszerű etnikai megjelölés, sőt, bizonyos rangot is kifejezett, mert mindig telkesek esetében használják, zsellérek esetében sohasem. Ez megfelel a „nemzeti” címnek, t. i. hogy az illető családja társadalmi megbecsülést élvezett³⁴.

A Frivaldszky család egyéb nem nemes oldalágai

A teljesség kedvéért röviden tekintsük át a Frivaldszkyak nem nemes oldalágait Frivaldon. Az említett 1543-i urbáriumban szerepel bizonyos *Jan Moczendl* (Kis-Mócz János, német kicsinyítő képzővel), a soltész Frivaldszky Mátyásnak (a „Nagy”-Mócznak) az öccse. Miután Mátyás fia János nemességet kap Frivaldszky néven, Mátyás testvére János tovább már kicsinyítés nélkül viselheti – és viseli is – a Mócz nevet. Tőle ered a frivaldi Mócz család,

amit – bár a faluban talán a legvagyonosabb volt – soha nem tartottak nemzeti névnek. A frivaldi bírói családdal azonos eredetűnek kell tartanunk még azt a néhány Klopán vezetéknévű személyt is, akikkel Frivaldon és környékén találkozunk. A frivaldi Mócz család elszármazott tagja lehet az 1609-ben Rajecen élő Nicolaus Klopán³⁵, s ennek fia talán az 1626-ban Gyurcsinán említett Januš Klopán³⁶. 1633-ban Frivaldon, a Thurzó-birtoknegyeden – ahol a Móczok is éltek – említenek egy Andris Klopán nevű zsellért³⁷, aki a telkes Mócz család rokona kell hogy legyen.

Frivaldszky Mátyásnak volt egy bátyja is, László, aki *Turcsik* megkülönböztető néven szerepelt, arra tekintettel, hogy Turie faluba nősülhetett, tőle ered a Frivaldon telekkel nem rendelkező Turcsik család. A nemességet megszerző János két fivére is eltérő nevű családot alapított Frivaldon. András a *Richterandris* családot, mert egy néhány évig átmenetileg bíró volt Frivaldon, Menyhért a *Skolnyik* családot, arra való tekintettel, hogy Rajecre költözött, és az ottani evangélikus iskolában pedellus volt. Ezek egyike sem számított azonban *nemzeti* névnek, mint ahogy Frivaldon a Frivaldszkyak egyik oldalága sem.

A Nyitra-völgyi Mócz-Klopán család

Az 1553-i Frivaldszky családi egyezség egyik oklevéli tanúja a Gajdelre származott, az ottani soltész családba beházasodott Jurga fia Pyetr volt³⁸. A jelek szerint ez a Pyetr nem rendelkezett saját földdel, s apósa telkén gazdálkodhatott. Az ő leszármazottja kell hogy legyen az 1608-ban szintén Gajdelen élő, zselléri Johannes Mocz³⁹. Ez az összeírás azonban az adott időpontnál korábban készült, mert a bajmóci uradalom egy másik – szintén 1608-ra keltezett – összeírásában Gajdelen már Mócz nevű személy nem élt, ellenben a közeli Privígyén egy Mattheus Valach, Brezanban Elias Valach, Czigelben Martin Urban telkesek, Kis-Csauszán Martin Walach zsellér⁴⁰, akik aligha mások, mint a gajdelli Mócz leszármazottjai.

Gajdell a Thurzók révén már a 16. század közepe óta protestáns volt. E felső-nyitrai faluból származhatott a Nyitra folyó mellett, valamivel lejjebb található Kru-sovce első, 1617-ben említett evangélikus lelkésze, Joannes Muocz, aki alighanem a hasonló nevű gajdelli zsellér fia. Ennek utóda (és alighanem a fia) volt 1626-ban az a Michael Muocz, aki ezt megelőzően „Zsarnón” (vlsz. Bars megyében Zsarnóca, Žarnovce) volt előbb iskolai rektor, majd 1619. július 13-tól ugyanott lelkész. Ugyanő 1643-ban már Hont megyében Parndorfban lelkészkedett. (Itt 1626-ban még, 1646-ban már más volt a lelkész.)⁴¹ Az 1673-ban Pozsonyba idézett 728 lelkész közt azonban Mocz nevű már nem szerepelt.⁴²

A Mócz család egyik ága – úgy látszik – nemességet kap. 1639-ben Nyitra megyében ugyanis Richter alias

Mócz Mátyásnak, feleségének Grosny Máriának, valamint Jakab, András, Rozália és Anna nevű gyermekeinek nemességét kihirdették.⁴³ Közelebbit e családról nem tudni, de a „Richter alias Mócz” név önmagában is sokat mondó, hiszen a kettő valóban azonosat jelentett Frivaldon,⁴⁴ s úgy látszik, erről a tényről a Nyitrába elszármazottak tudomással voltak. 1822-ben Pozsony megyében igazoltak egy Móczot⁴⁵, aki akár ennek a családnak a leszármazottja is lehet.

Ami a Móczokra vonatkozó egyéb adatokat illeti, 1675-ben a nagyszombati egyetemen is tanult egy első éves hallgató, Georgius Mocz, aki a következő évben azonban már kimaradt.⁴⁶

Az anyakönyvben Bajmócon 1700 táján szerepel egy Muoc János. A felső nyitrai bajmóci uradalomhoz tartozó falvakban a 18–19. században több Klopán vezetéknevű személy élt, 1726-ban Brezanban Klopán János⁴⁷. Ő azért fontos az egymástól eltérő nevű családok azonoságának igazolásához, mert újból felvette a Frivaldszky nevet: 1687-ben Brezanyban Frivaldszky János néven nősül. Amikor azonban unokája, Frivaldszky György nősül ugyanott 1760-ban, akkor derül ki, hogy ők nem a nemesi ág leszármazottjai. Vezetéknevét ezért így írják be: *Frivaldszky alias Klopán*. Ez a család az 1608-ban ugyanott, Brezanban említett Elias Valach (Klopán) leszármazottja lehet.

A Clementis család

Az ilyen néven ismert, és csakis e vidéken élő néhány személyről nevük különleges – önelnevezési eredetű – volta miatt gyanítható, hogy egy családot alkottak. Sőt, két, különböző helyen előforduló Clementisről még azt is tudjuk, hogy eredetileg Klebannak hívták őket. Latinos iskolázottságuk jelzéséül latinították nevüket Clementisre. Az egyikük – kifejezve, hogy nemzeti család tagja – még ezt megelőzően egy ideig a Kleban latin többes számú Klebanes változatát is használta.

A Kleban név lengyel nyelvterületen ismert leginkább. Vagy azt feltételezhetjük, hogy egy lengyel telepedett le a vidéken, vagy azt inkább, hogy a frivaldi soltészcsalád egyik tagja vette fel a Klopán helyett az igen forgalmas Krakkó–Késmárk–Zsolna–Pirivigye–Nyitra–Pozsony nemzetközi útvonalon⁴⁸ közlekedőktől megismert lengyel Kleban nevet. Az utóbbi lehetőség mellett több minden szól: A Kleban-Clementis nevek Lengyelországtól igen távol bukkannak fel; lengyel bevándorlást e vidékre nem ismerünk; egy bevándorló jött-mentet nem tekintenének „nemzetesnek”; végül, hogy nagyon meg lehet érteni, ha a román eredetű Klopán név Frivaldtól távol értelmetlen, sőt komikus hangzású, miközben a Klebannak viszont jelentés is tulajdonítható a ’kenyér’ jelentésű *chleb* szó

alapján. Amint majd látjuk, némileg más okból a *Valach* névtől is szabadulni igyekeztek.

Az első adat szerint az 1560 táján a Szepességben élt evangélikus esperes, Clementis Jakab, ezt megelőzően Zsolnán volt⁴⁹. Egy Frölich János lelkésznek, az 1575-ben Königsbergben beiratkozott, 1597-ben elhunyt filológusnak felesége pedig Clementis Margit volt⁵⁰. A Frölichekről azt tudjuk, hogy egy 1536-tól kb. 1553-ig Frivaldon szolgált, evangélikus lelkész leszármazottjai, akik 1553 után a Szepességbe költöztek⁵¹. Margit Clementis Jakab lánya lehet. Arra, hogy korábban minek hívták őket, nincs adat, de a frivaldi, illetve a hozzá viszonylag közeli zsolnai illetőség a Klopán-Klebánt valószínűsíti. Miután Zsolnán csak 1546 óta voltak Wittenbergben avatott lelkészek⁵², Clementis Jakabot az első zsolnai evangélikus lelkésznek egyikének tarthatjuk, esetleg még a frivaldi Frölich tanítványának is.

Valamelyik felső Nyitra-völgyi Valach-Mócz-Klopán leszármazottja sejtethető abban a Tóbiás Klebanban, aki Privigyén volt takács. Ez a Tóbiás maga igen ritka keresztnévvel éppen kortársa volt annak a Frivaldszky Tóbiásnak aki e néven mindmáig egyetlen a családjában. Kleban felesége Susanna Matuskovics volt, fiuk pedig Georgius Klebanes (1590–1656) – később Clementis –, aki előbb apja mesterségét követi, majd Bajmócon lesz az evangélikus iskolában rektor⁵³, 1620-ban ordinálják lelkésznek Szulyóba⁵⁴. E Georgius Clementis és a selmeci Rebecca Ehrman fia Zachariás diakonus lesz 1657-ben Németlipcsén⁵⁵. Ennek fia, szintén Zachariás, itt 1657-ben elveszi Stefan Regis lányát. Ezen ifj. Zacharias később, 1700 után Sáros megyében lett rektor, Késmárkon adott ki latin hősköteményt a magyar királyokról⁵⁶.

A Clementisek és Frivaldszkyak története Németlipcsén (Partizanská Lupča) összetelálkozik. Id. Zacharias Clementis németlipcsei evangélikus diakonus Erzsébet nevű leányának és férjének, Mathias Petrovicsnak 1658. január 1-jén keresztkomája („*compater*”) Frivaldszky Simon helyi lelkész lett. Ennek előzménye pedig az volt, hogy e Mathias Petrovics első felesége a korán meghalt Frivaldszky Justina volt, Simon lánya. A komaóság vállalásának gesztusával a Frivaldszkyak vejüknek második feleségét mintegy befogadják családjukba. Ez annál is inkább magától értetődő volt, ha a Frivaldszkyak és Clementisek még egy család két ágát is alkották. Hogy ez valóban így lehetett, arra még az is utal, hogy Frivaldszky Simon leszármazottjai a 18. században Petrovics leszármazottaknak adják el németlipcsei örökségüket⁵⁷, akik végül is csakis ezen a vonalon lehetnek atyafiak, más vonalon nem. Id. Zacharias Clementis mellest Frivaldszky Simonnak Breznóbányán (Brezno) még tanítványa is volt⁵⁸.

Volt a Clementiseknek egy harmadik ága is a Vág menti Bohunicén. E falu Privigyéről viszonylag egyszerűen elérhető, s nem esik távolabb Privigyétől mint

Frivald ugyanettől, vagy Zsolna Frivaldtól. A bohunicei Andreas Clementis és Dorothea Szrnkovich fia, Nicolaus Clementis⁵⁹ a szomszédos Illaván tanul a gimnáziumban, majd diszkantista lesz a Thurzók udvarában, akiknek egyebek közt a Frivaldszkyak a szervitorai, bár sem Bohunice, sem Privigyé nem tartozik a Thurzók uradalmához. Később Breznóbányán lesz kántor, 1635-ben Liptószentivánban rektor. Ennek a családnak a neve eredetileg adatolhatóan szintén Kleban volt⁶⁰. E Nicolaus Clementis és Anna Lucia fiát, Balthazar Clementist 1666-ban lelkésznek ordinálják, ennek öccsét, Stephanust pedig 1670-ben⁶¹.

A Clementisek egyik ága a nemzeti státusból előbbre lép. 1651-ben Clementis Dániel és fiai címeres levelet kapnak, amit Zólyom megyében hirdetnek ki.⁶² Szulyovszky György egy 1670 táján született leányát az ezen ághoz tartozó nemes Clementis Sámuelhez adja férjhez.⁶³ A Szulyovszkyak pedig annak a Szulyónak voltak birtokosai, ahová az említett Georgius Clementis 1620-ban ment lelkésznek.

Ám nem minden Clementis lett nemes. Sőt, a latinos név nem maradt meg lelkésszi-rektori személyek körében sem: 1726-ban a Privigyével szomszédos Bajmócon egy Martinus Klementis jobbágyot találunk, aki ott 4 *cubulusnyi* földön gazdálkodik⁶⁴.

A frivaldi Hulin, valamint a csicsmányi és rajeci Hulják család

Az 1543-as urbáriumban Frivaldon említett *Urban Valach* leszármazottja 1609-ben már *Gaspar Urban*⁶⁵ néven fordul elő, akit pedig egy évvel korábban, 1608-ban még *Gaspar Hulin*⁶⁶ néven írnak össze. Az addig öntudatosan viselt Valach nevet amiatt cserélik előbb Urban apanévre, majd nemsokára és véglegesen a bírói ösökre utaló *Hulina*, hogy ne azonosítsák őket a 16. század elejétől Árvában nomadizáló valach pásztorokkal. Az 1615–1626-os években a mondott személy neve Gaspar Hulin alakban véglegesül, aki teljes jobbágy⁶⁷. A Hulin család ekkor már ketté vált. Az ő ágáé lett osztatlanul a telek, egy másik ág zsellérré lett.

A Hulin név másutt sehol sem fordult elő a megyében, de élt egy, vele jelentősen rokon nevű, a Hulják család a Frivalddal szomszédos Csicsmányon, majd később Rajecen is. E családnak frivaldi eredete és a Hulinnal való azonossága nagyon valószínű.

E tősgyökeres rajeci család 1530 körül Rajecen még nem élt.⁶⁸ Viszont Csicsmányban a 16. században már létezett egy Huljakov nevű jobbágytelek.⁶⁹ A család tehát

egy csicsmányi kerülő után telepedhetett meg Rajecen.

1600 körül még csak egyetlen Hulják nevű család található Rajecen, Gyryk Huliak családja, 1 prut földdel.⁷⁰ 1608-ban itt még mindig csak egy ilyen nevű családfő élt, Mathias Huliak, ő azonban már 5 1/2 virga földdel. 1626-ban ugyancsak neki már 6 prut (virga) földje volt⁷¹. 1639. január 18-án arról értesülünk, hogy végrendeletét hajtják végre fiai, Michal és Melichar. Még ugyanaznap Georgius Huliak, majd Nicolaus Huljak fellép a rajeci tanács előtt ingatlanvásárlás ügyében⁷². Ez utóbbiak atyafiak lehettek, és feltehetőleg visszaváltási joggal éltek. – Egy forrás szerint 1659-ben bizonyos Georgius Hulyak földje 1 prut, Melchior Hulyaké 5 prut volt. Azt tudjuk még rólok, hogy a lietavai uradalom negyedét öröklő Révayak jobbágyai voltak⁷³. A Hulyak család a század végére már annyira népes lett, hogy csak a Thurzók tulajdoni negyedén négy György élt, a másik háromnegyeden 1688-ban egy György, egy Mihály, egy András és négy János, összesen majdnem 10 prut földdel⁷⁴. Ezekből az adatokból az derül ki, hogy addigra a néhai Hulják Mátyásnak már legalább három felnőtt generációja élt.

A család egy ága nemességet kapott. Csak sejthető – egyéb analógiák alapján –, hogy valamelyik uraság mellett lehetett tisztartó, keresményéből vehetett ingatlan birtokot, válthatta meg magát, és nyerhette el kb. 100 Ft lefizetésével ura támogatását királyi oklevél megszerzésére. Hulyák Miklós, neje Zyman Borbála és gyerekeik, János és Katalin Lipót császártól 1691. május 21-én címeres levelet kaptak, ezt 1691. november 9-én Trencsén közgyűlésen kihirdették. A címer: Pálmafa, a sisak felett: felhúzott lábával követ fogó gázlómadár⁷⁵. E Hulják Miklós 1690-ben 47 éves volt. Abban az évben tucatnyi Hulják-háztartást írtak össze Rajecen, több többgenerációsat is⁷⁶. A Hulják olyan tekintélyes család volt, hogy síremlékük volt a rajeci templomban, ahol rajtuk kívül csak a lietavai uradalom egy-egy negyedét birtokló Lengyeleknek és Thurzóknak volt síremlékük. Rajec 20 nemesi-főúri háza közt ott állt a Huljákoké is⁷⁷.

Az egyik legnevesebb tagja a családnak Peter Andrej Huljak (1778–1811), piarista tanár, aki súlyos betegségből felépülve 1805-ben hálából 28 soros latin disztichont írt a frivaldi Szűzanyának, amit a híres kegytemplom – ma *basilica minor* – oltáránál felfüggesztettek⁷⁸. A másik pedig Jozef Huljak (1790–1848) katolikus pap volt, neves szónok⁷⁹. Rajtuk kívül is sok pap, író volt a leszármazottak közt⁸⁰, egy Hulják Ferenc 1807–1808 közt Frivaldon volt plébános.⁸¹ Ezekről azonban nem lehet tudni, hogy a nemes vagy a nemzeti ág tagjai voltak-e.

id. Frivaldszky János

JEGYZETEK

- ¹ MOL, P 1341. Illésházy-család levéltára, Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium (1608); *Kušik, Michal*: Urbare feudálnych panstiev, Bratislava, 1959 II. 233. (továbbiakban: *Kušik*: i. m.).
- ² Štátny Archív, Žilina; Mestečko Rajec: 9. Mestska kniha (1678–1761) „Kniha transakcie”, 1755. február 22.
- ³ Štátny Archív, Žilina; Mestečko Rajec: 11. Mestska kniha (1762–1815) „Kniha poplatkov”, 1787. augusztus 3., 1806. március 26.
- ⁴ MOL, E 228. Magyar Kamara Archivuma, Libri Armalium. 7. köt. 161.; *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 1–12. Pest, 1857–1865 (a továbbiakban *Nagy Iván* i. m.) X. 769–770.
- ⁵ Štátny Archív, Býčča -Trenčianska Župa, Krajský súd, Trenčín. Komasačnéc pisomnosti obce Frivald.; Rajecká Lesná, Obecný Urad; Alojzia Kočišová: Zo starši dejin Frivaldu (1972), Kézirat 29.; MOL, P 85, Décsy család levéltára, 7. cs. 30. j. 8. sz.
- ⁶ Lásd részletesebben: *id. Frivaldszky János*: Egy középkori román eredetű nemesi család a Felvidéken. *Mediaevalia Transilvanica*, V–VI. (2001–2002) 1–2., 55–65. A sajátos jogszokással élő *vlach* nomád pásztor etnikum mintegy száz évvel későbbi tömeges felvidéki megjelenéséről és etnogenéziséről: *id. Frivaldszky János*: Néhány adat a románság magyarországi történetéhez. *Századok*, 139. (2005) 2. 449–457. (továbbiakban: *Frivaldszky* i. m.)
- ⁷ Štátny Archív, Býčča - Rodnéc archív (L.I.) Rod Frivaldszky (56 tétel, 0,25 fm) (továbbiakban: ByRF), no. 32.
- ⁸ Štátny Archív, Býčča - Oravsky Komposessorat (N.III.) Andreáškeho usporiadanie (továbbiakban: OK), fasc. 182. no. 1–5.
- ⁹ ByRF, no. 2.
- ¹⁰ ByRF, no. 4.
- ¹¹ ByRF, no. 33.
- ¹² *id. Frivaldszky János*: A régi Móc személynév néhány filológiai problémája. *Magyar Nyelv*, 94. (1998) 1. sz. 101–102.; A szlovák *Móc* alakból nyilvánvaló, hogy egy olyan nyelvből átvett szóról van szó, ahol ez [móc]nak hangzott. Más hangalakú szavakból való eredeztetés hangtani okokból nem állja meg a helyét. Az a felvetés, hogy esetleg a 'Mátyás'-t vagy 'Máté'-t jelentő *Mac*ból mint apanévből származna a *Móc* családnév, még két további okból sem áll helyt: Az első, hogy ezen a vidéken és ebben az időben a *Mac* személynév egyetlen adat sines. A második, hogy egy 1608-ban említett gajdéli *Johannes Moc* (MOL, P 1341. Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium, 82.) ősei közt sem Mátyás, sem Máté nevű nem volt. A német *Motz* ('nyescedék, hájfej') különösen nem jöhet szóba, mert gúnynévként ellentmondásban van az 1553. évi oklevél ünnepélyes tartalmával. Ennek nevei közt egy gúnynév sines, a frivaldi bíró meg éppen a legtekintélyesebb személy köztük. Végül pedig a *Muocz* név *Klopan*, *Hulin* szinonimái kifejezetten megtisztelőek, amint a továbbiakból kitetszik.
- ¹³ A Mócvidék lakosságának *móc* megjelölésére az eddigi első adat 1614-ből való. (Wörterbuch des Ungarischen. Bp., 1994. II. 986.).
- ¹⁴ *Frivaldszky* i. m. 455.
- ¹⁵ Magyar Néprajzi Lexikon (Főszerk.: Ortutay Gyula) I–V. Bp., 1977–82, I. 289.
- ¹⁶ „*Richtarja kteri su zemanja, ponewač oni paliczu nosja.*” (ByRF no. 33.)
- ¹⁷ MOL, N 79. 1720. évi összeírás, Trencsén megye.
- ¹⁸ <http://kamennaporuba.host.sk>
- ¹⁹ MOL, E 156. Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones, fasc. 2. no. 11.
- ²⁰ MOL, P 1341, 70. r. 10. fasc. Ratio victualium 64–65.
- ²¹ MOL, P 1341, 70. r. 10. fasc. Ratio victualium 49.
- ²² Štátny Archív, Býčča, Panstvo Býčča (Urbar 1619).
- ²³ OK, fasc. 182. no. 1-5.
- ²⁴ OK, fasc. 163. no. 12.
- ²⁵ MOL, P 1341. Lad. 27. 10. fasc. Ratio victualium 47.
- ²⁶ MOL, P 1774, Balassa család levéltára 80. t. 3–4.
- ²⁷ MOL, P 1341, Lad. 27. 10. fasc. Ratio victualium.
- ²⁸ OK, fasc. 182. no. 16., 25–26. és 170–172.
- ²⁹ *Kavuljak, Andrej*: Lietava. Turčiansky SV. Martin, 1948, 96.; *Kušik* i. m. II. 232, 237.
- ³⁰ MOL, P 1341, Lad. 27. 10. fasc. Ratio victualium; MOL, P 1774, 50. t. 14–16. fol.; MOL, P 1363, Perényi család levéltára, 4. cs. 51. fasc. 35, 54, 61, 67, 151.; MOL, P 11, Balassa-család levéltára 21. cs. fasc. 27 et Ø 43–44, 105, 146, 151, 164. fol. fasc. 29 et R 11. fol.
- ³¹ MOL P 11, 21. cs. 27 et Ø fasc., 114. fol.
- ³² MOL Esterházy levéltár, Repositorium (P108) Rep. 28. fasc. J (14061.tek.).
- ³³ *Kušik* i. m. II. 467.
- ³⁴ Pallas Nagy Lexikona XIII. 95.
- ³⁵ MOL, P 1774, 80. tétel, 3-4. fol.
- ³⁶ MOL, P 1341, Lad. 27. 9.fasc. Urbar Lethavsky; 7.fasc.
- ³⁷ MOL, P 1341, Lad. 27. 9.fasc. Urbar Lethavsky.
- ³⁸ ByRF, no. 2.
- ³⁹ MOL, P 1341. Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium 82.
- ⁴⁰ MOL, E 156, fasc. 2. no. 32.
- ⁴¹ *Fabo András*: Monumenta evangelicorum I–III: 1861–1865. III. 182, 329, 178; Evangélikus Országos Levéltár, Index Ordinatum, Raab Vilmos regesztái (továbbiakban: EvOrd) G III. 12. old. 41. sz.
- ⁴² *Rácz Károly*: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Lugos, 1889. I–III. II.
- ⁴³ *Szluha Márton*: Nyitra vármegye nemesi családjai. Bp., 2005. II. 357.
- ⁴⁴ *Frivaldszky* i. m. 455.
- ⁴⁵ *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I–XI. Bp., 1911–1932. (továbbiakban: Kempelen i. m.) VII. 242.
- ⁴⁶ *Matricula Universitatis Tymaviensis 1635–1701* (szerk.: Zsoldos Attila) Bp., 1990. 205.
- ⁴⁷ MOL, E 156 fasc. 2. no. 33. és fasc. 97. no. 1.
- ⁴⁸ Az 1530–1540-ben megnyitott Bécs–Pozsony–Buda után az 1550-ben létesített második állami postavonal nem volt más, mint a Pozsony–Nyitra–Privigye–Vág völgye–Eperjes–Kassa útvonal. (*Hradzsky József*: A szepesi „tíz lándzsások széke” vagy a „kisvármegye” története, III: Lőcse, 1895. 128–130.)
- ⁴⁹ *Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció a Szepességben. I. Bp., 1922. 88.
- ⁵⁰ *Rezik, Ján–Mattheides, Samuel*: Gymnasiologia, Bratislava, 1971 (továbbiakban: *Rezik–Mattheides* i. m.) 114, 310; *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. IX. Bp., 1992. 798; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig, Debrecen, 1921. (továbbiakban: *Zoványi* i. m.) 197, 207.
- ⁵¹ *id. Frivaldszky János*: Trencsén megye múltjából. A rajeci völgy egyháztörténete a 16–17. században. = *Credo*, Evangélikus Műhely (2007), megjelenés alatt.
- ⁵² *Zoványi* i. m. 241.
- ⁵³ *Rezik–Mattheides* i. m. 95, 589.
- ⁵⁴ EvOrd G. III. 6.
- ⁵⁵ EvOrd G. III. 32–33; *Rezik–Mattheides* i. m. 149–150.
- ⁵⁶ *Rezik–Mattheides* i. m. 217, 275, 495.
- ⁵⁷ *id. Frivaldszky János*: A frivaldi Frivaldszky család története. Bp., 2006. 42, 44.
- ⁵⁸ Evangélikus Országos Levéltár, Kézirattár V.68. 355–356.
- ⁵⁹ EvOrd G. III. 16.
- ⁶⁰ *Rezik–Mattheides* i. m. 223.

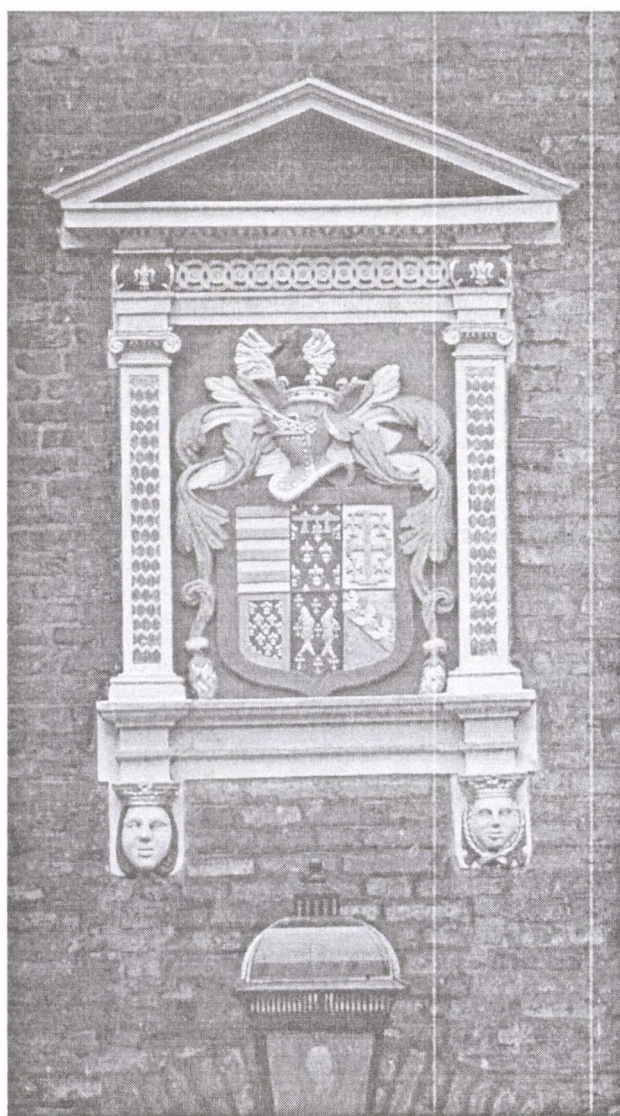
- ⁶¹ EvOrd G. III. 36 és 38.
- ⁶² *Kempelen* i. m. III. 26.
- ⁶³ *Szluha Márton*: Árva, Trencsén és Zólyom vármegye nemesei családjai. Bp., 2006. 562.
- ⁶⁴ MOL, E 156 fasc. 2. no. 33. és fasc. 97. no. 1.
- ⁶⁵ MOL, P 1774. 80. t. 3–4. fol.
- ⁶⁶ MOL, P 1341, Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium 82.
- ⁶⁷ OK, fasc. 182. no. 15. 32., no. 16. 25–26. és 170–172. no. 19. fasc. 171. no. 4.; Kušik i. m. II.
- ⁶⁸ OK, fasc. 182/1/5.
- ⁶⁹ Čičmany. (összeállította: Munková, Eva) Žilina, 1992. 14.
- ⁷⁰ MOL, P 49, Berényi család levéltára, 16. cs. fasc. 41., no. 14. (Az irat 1633-i keltezésű, de adatai korábbiak)
- ⁷¹ MOL, P 1341, Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium, 60.; Kušik i. m. II. 232.
- ⁷² Štátny Archív, Žilina; Mestečko Rajec: 8. Mestska kniha (1515–1798), 95. (= "27. fol.")
- ⁷³ MOL, P 585, Radvánszky család levéltára. Révay család 5. cs. M 14 fol. 10.
- ⁷⁴ MOL, P 1341, Lad. 27. fasc. 9. Urbar prutow (čn. 1670 k.): *Kušik* i. m. II. 470–472.
- ⁷⁵ *Kempelen* i. m. V. 142.; Nagy Iván i. m. pótkötet 283.; *Gerő József*: A m. kir. Belügyminiszter által igazolt nemcsek 1867–1937. Bp., 1938; MOL, Y I. Az Országos Levéltár iratai. Általános iratok, Fáy Gyula ősfája (1904) 44. fol.
- ⁷⁶ Štátny Archív, Býtča, Rajec anyakönyve, 1690-i lakosság-összeírás.
- ⁷⁷ *Lombardini, Alexander*: Lictava I–II., *Slovenské Pohľady*, 1884 IV. 440–450., 1885 V. 438–459. (továbbiakban: *Lombardini* i. m.) II. 443.
- ⁷⁸ *Jordanszky Elek*: Magyarországban 's az ahoz tartozó Részekben lévő... Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása, Poson, 1836. 43.; Szövege „Alma Dei Genitrix” kezdettel: *Máchal, Viliam J.*: Frivald, Žilina, 1940. 22–23.; A kegyhelyről, amelynek Mária, az Annyalok Királynője a titulusa: Súpis pamiatok na Slovensku, Bratislava, 1969. III. 13.; *id.* *Frivaldszky János*: Középkori templomszentély Frivaldon. = Műemlékvédelem. 2004. 6. 379–385.; *id.* *Frivaldszky János*: Frivald középkori Szűz Mária-szobra. = *Ars Hungarica*, 2004. 2. 217–224.; *id.* *Frivaldszky János*: Annyalok Királynője. = *Vigília*, 2005. 5. 411–417.
- ⁷⁹ *Bitusik, Peter–Židek, Ladislav*: Rajec 1193–1993. Rajec, 1992. 18., 34.; *Lombardini* i. m. II. 458.; *Šadlák, Pavol–Pekná, Beata*: Dejiny pútniceho miesta Friwald-Rajecka Lesna. Bratislava, 1991 (továbbiakban: *Šadlák–Pekná* i. m.) 10.
- ⁸⁰ *Szimyei József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp., 1891–1914. IV. 1399–1402.; *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. XIV. Bp., 1993. 705–706.
- ⁸¹ *Šadlák–Pekná* i. m. 44.

ÁRPÁD-HÁZI VÁGÁSOK A CAMBRIDGE-I QUEENS' COLLEGE CÍMERÉBEN

Anjou Margit a heraldikát kedvelők körében jól ismert utolsó nápolyi Anjou király, Jó René (René le Bon)¹ és Lotharingiai Izabella leányaként született 1429 márciusában.² Szülei VI. Henrik angol királlyal jegyezték el, majd házasságkötésük után 1445 áprilisában koronázták meg.³ A Rózsák háborúja közepette Margit megalapította Cambridge-ben a Mindenható Úr tiszteletére a Queen's College-ot, melynek pártfogójául Szent Margitot és Szent Bernátot nevezte meg.⁴ Annak ellenére, hogy a királynő adománya nem lett volna elegendő az intézmény fennmaradásához, Andrew Dukett karmelita szerzetes (a College első előljárója) közel negyven éves kitaró munkája és Erzsébet (Elisabeth Woodville) királyné, IV. Edvárd feleségének újabb donációja révén végül mégis tovább működhetett.⁵

II. Károly Nápoly és Szicília királya, felesége, Mária révén került rokonságba a magyar királyi családdal, aki IV. László nővére volt. László halála után a nápolyi király 1290. szeptember 21-én követeket küldött Magyarországra, hogy ő és fia – akit a poitiers-i győztre emlékezve szintén Martell Károlynak neveztek – trónigényét érvényesítse.⁶ II. Károly és Mária lemondott fia javára a magyar trónról: ennek jeleként hívük – Vaudemont Henrik – segítségével koronát és zászlót küldtek neki, aki ettől kezdve magyar királynak címeztette magát, és magyarosan öltözködött. Valójában soha nem jutott el Magyarországra,⁷ mégis az Árpádok címerét – mint igéncímert – használta. Így például 1295-ben is, mikor a Franciaországból visszatérő I. Károly fogadására Firenzébe vonult – Giovanni Villani szerint – „...kíséretében 200 aransarkantus francia, provençal s [nápolyi] királyságbeli lovag volt, valamennyi fiatal, a királylyal együtt skárlát s barnászöld egyenruhában, arannyal, ezüsttel kivert nyereg- s lótarakkal, **negyedekre osztott arany-liliom-czímerrel Magyarország czimeréből alakított vörös és ezüst körzetben**, úgy hogy a legelőkelőbb s leggazdagabb kíséretnek látszott, a mely valaha fiatal király mellett volt.”⁸ Köztudott, hogy fia, Károly Róbert magyar királyként ugyancsak családi címere mellé

A College címere a főépület oldalán

(a szerző felvétele)

illesztette az Árpádok vágásait, amely a magyar uralkodócsaláddal való rokonságot volt hivatott kifejezni. Ezért szerepelt a nápolyi Anjouk – így Margit – címerében is. Érdekes megjegyezni, hogy az Aragóniai-házból való királyok, akik Jó Renét követték a nápolyi trónon, címerükben szintén használták a vörös-ezüst sávokat, esetükben viszont szintén igénycímerről kell beszélünk.⁹ I. Mátyás felesége, Aragóniai Beatrix címerében is már házasságkötésük előtt szerepeltek a vágások.¹⁰

A cambridge-i Queen's College ma is használt két hasítással és egy vágással hat részre osztott pajzsának első mezejében a magyar rokonságra utaló hét ezüst-vörös vágás, mellette a francia királyok liliomos¹¹ címerének vö-

rös tornagallérral megtört jelvénye, Anjou grófjainak,¹² valamint a jeruzsálemi királyságnak¹³ a jelvénye. Utóbbi, mint igénycímer jelenik meg.¹⁴ A negyedik mezőben Anjou hercege¹⁵ és Bear címere: arany keresztekkel megrakott kék mezőben két aranyszínű hal, végül Lotharingia arany mezeje, amelyen három ezüstsínű stilizált sassal ellátott vörös jobbharánt pólya fut végig.¹⁶ A pajzs széleit zöld bordűr övezi, megkülönböztető jelként a Colledge és a Margité, mint királyi címer között.¹⁷ A pajzson csörsíksak nyugszik, a sisaktakaró mindkét oldalon vörös-ezüst. A nyílt sisakkoronán aranyszárnyú, vörös csőrű fekete baziliskusz látszik.

Szálkai Tamás

JEGYZETEK

¹ Jó René Tornakönyve (Livre des Tournois) jól ismert a szakirodalomban. Színes illusztrációi gyakran feltűnnek a lovagi tornák menetének ismertetésénél is. *Neubecker, Ottfried*: Wappenkunde. München–Ljubljana, 2007. (A továbbiakban: Neubecker: i. m.) 10., 12., 16–17.; *Pastoureau, Michel*: Heraldry. Its Origins and Meaning. London–Triest, 2004. 27. stb.

² *Strickland, Agnes*: Lives of the Queens of England. From the Norman conquest with anecdotes of their courts. Philadelphia, 1848. III. 124.

³ Uo. 136–138.

⁴ Uo. 145.

⁵ Uo. 145. 1. jegyzet.

⁶ *Fejér, Georgius*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844. VI/1. 75–76.

⁷ *Szalay József–Baróti László*: A magyar nemzet története. In: Arcanum DVD könyvtár III. DVD-ROM. (A továbbiakban: DVD könyvtár III.). Bp., 2003.

⁸ „... e con sua compagnia ducento cavalieri a sproni d'oro, Franceschi, e Provanzali, e del Regno, tutti giovani, vestiti col re d'una partita di scarlato e verde bruno, e tutti con selle d'una assisa a palafreno rilevate d'ariento e d'oro, coll'arme a quartieri a gigli ad oro, e accherchiate rosso e d'argento cioè l'arme d'ungheria, che pareva la più nobile e ricca compagnia che anche avesse uno giovane re con seco.” Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Trieste, 1857. Vol. 1. 175. Fordítását Rácz Miklós alapján közlöm: A három Villani krónikája. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Rácz Miklós. Bp., 1909. 101–102. Bertényi Iván szerint a „Magyarország címere” kifejezés a korabeli európai forrásokban a nyugaton már korábban kialakuló államcímer-fogalom analógiájára történt. Magyarországon ez csak a 14. században történik meg. Bertényi Iván: Magyarország címere. Egy fogalom kialakulása. Rubicon. 1998. 9–10. 66–67.

⁹ Ez esetben a királyi címzés jogfolytonosságáról van szó. A tornagallérral bővített liliomos címer sorsa a magyar vágásokéhoz hasonlóan alakult: a családi vonatkozást elvesztve a nápolyi királyság címerévé lett. Így szerepel a szicíliai Bourbonok címerében is. Grand Armorial de France. Paris, 1952. Supplément. 9.

¹⁰ Magyar Történeti Életrajzok. Beatrix. In: DVD könyvtár III.

¹¹ Magyar nyelven is külön tanulmányt érdemelne a francia királyi „liliomvirágok” (fleurs de lys) történetének bemutatása. A liliomok 997 óta szerepelnek a francia királyi pecséteken. *Hinkle, William M.*: The Fleurs de Lys of the Kings of France 1285–1488. h. n. 1991. 5.

¹² Az ún. régi Anjou címer: kékben arany liliomok vörös tornagallérral. Ezt a címet IX. Szent Lajos öccse, Károly, Anjou grófja (I. Károly néven Nápoly királya, 1266–1285) használta, a tornagallérral különböztetve meg a francia király jelvényétől. *Von Völborth, Carl Alexander*: Heraldik aus aller Welt in Farben. Berlin, 1985. (A továbbiakban: Völborth: i. m.) 202.; *Neubecker, Ottfried*: Heraldik. Wappen, ihr Ursprung, Sinn und Wert. Augsburg, 1990. 98. Címere Itáliába érkezése után a császárral való szembenállása miatt a guelfek egyik jelképe lett, alattvalóinak adományozva a már meglévő címernek pajzsfőjébe illesztették (az olasz heraldikában a „capo”-k egész rendszere fejlődött ki) a „capo d'Angiò”-t–Anjou-pajzs fő (szemben a császári sast ábrázoló „capo dell'Impero”-val). *Carrati di Valfrei, Lorenzo*: Araldica. Milano–Madrid, 2005. 42., 44. és *Neubecker*: i. m. 230.

¹³ Ezüstben arany kereszt, melynek szárai között négy másik kisebb kereszt van. A nagyobb kereszt szárait egymás mellé téve a H I betűket, Jeruzsálem latin nevének (Hierosolyma) kezdőbetűit kapjuk. A heraldika szabályai szerint egyébként helytelen címer eredete a 12. századba nyúlik vissza. Jeruzsálem királya, III. Balduin (1141–1162) egyszerű fehér zászlót használt, amire utódja I. Amalrich (1162–1173) helyezte az arany keresztet. *Neubecker*: i. m. 231. és *Smith, Whitney*: Die Zeichen der Menschen. Luzern, 1975. 47.

¹⁴ A jeruzsálemi királyi címet és címet I. Károly nápolyi király 1277-ben vette fel, ettől kezdve szerepelt az itáliai Anjouk jelvényében. *Morby, John, E.*: A világ királyai és királynői. Bp., 1991. 149.

¹⁵ A 14. században a királyi család egy másik ága az Anjou hercegek címet viselte. Címerük az „új Anjou” címer, amit a királyétól a vörös bordűr különböztet meg. *Völborth*: i. m. 85. 447. ábra, 202.; *Neubecker*: i. m. 226., 229.

¹⁶ *Völborth*: i. m. 86. 453. ábra.

¹⁷ Uo. 145. 1. jegyzet.

A TURI CSALÁD CÍMERMEGÚJÍTÓ KÉRELME (1566)

A debreceni Hajdú-Bihar Megyei Levéltár armális-másolatai között található Turi (Twry) Gáspár, István és János régi címerük megújítása érdekében írt folyamodványa,¹ amely 1566-ban került engedélyezésre.² Ennél korábbi – a szakirodalomban is jól ismert – kérelem a Tinódi Sebestyéné,³ ez viszont talán a legrégebbi olyan, amelyben nem egyszerűen címet kérnek, hanem kifejezetten arra kéri a királyt, hogy „*ősi címerünket ... kegyesen nekünk, családunknak, örököseinknek megújítva jutassa.*”

A papírlapra írt folyamodványon két befestett címer is látható. A bal oldalon valószínűleg az „ősi” címer, amely a 15. század végére jellemző pajzscímer, kiállítására olasz reneszánsz hatásra utal.⁴ Emellett a másik oldalon egy teljes címer látható rostélyos sisakkal, vörös-kék sisaktakarókkal és sisakdísszel: koronából kinövő fekete sasszárny pár között könyöklő vörössel ruházott kar kezében barna markolatú görbe szablyát tart. A két pajzs formája némiképp eltér, de a címerkép egyezik, azaz kék mezőben havas talajon természe-

Sacratissima caesarea et regia maiestas, domine, domine et princeps noster clementissime

Humillimam fidelium servitiorum nostrorum, in gratiam sacratissimae caesareae et regiae maiestatis vestrae perpetuam subiectionem. Supplicamus maiestati vestrae sacratissimae, tanquam domino et principi nostro clementissimo, dignetur eadem maiestas vestra sacratissima ob respectum fidelium servitiorum nostrorum, haec infrascripta arma nostra vetera, ita quemadmodum ex opposito maiestas vestra sacratissima noviter depicta esse potest cernere, clementer nobis, familiaeque, ac posteritibus nostris renovari conferre, quod omnibus fidelium servitiorum nostrorum maeritis a maiestate vestrae sacratissimae promereri studebimus. Clemens et gratosum eiusdem maiestatis vestrae sacratissimae expectamus responsum:

tesen ábrázolt vörös nyelvű ugró szarvas, amelyet a pajzs bal oldala felől benyúló vörös ruhás kar megsebezni látszik. A szarvas feje mellett jobbról csillag, balról hold, mindkettő arany színben. Meglepő az ábrázolásban a megszokott zöld gyep helyett szereplő havas talaj, valamint, hogy nem a kérelmezett címerrajzon eszközöltek változtatást, hanem teljesen új ábrát festettek be.⁵

A család további sorsáról nincsenek információink: a kutatást megnehezíti a név gyakorisága, ugyanúgy, ahogy az egy másik Turi család armálisa esetében már kitűnt.⁶ 1886-ban Bihar vármegye levéltárában volt még Turi Gáspár címerlevele 1650-ből,⁷ aki vélhetően egy másik családból származott, az armális azonban sem a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, sem a Nagyvárad Állami Levéltár diplomagyűjteményében nem fellelhető.⁸

A folyamodvány alább közölt latin szövegében a szóvégi rövidítések és a nagy kezdőbetűket – amelyek indokolatlanul nehezítenék a szöveg áttekinthetőségét – jelölés nélkül oldottam fel.

Legszentségesebb császári és királyi felség, urunk, kegyelmes fejedelmünk és urunk

Mi alázatos, hűséges hívei, legszentségesebb császári és királyi felség kegyeiben alattvalói örökké. Kérjük legszentségesebb felségedet, mint urunkat és legkegyelmesebb fejedelmünket, méltányolja ugyanúgy legszentségesebb felség tekintettel hűséges szolgálatainkra, ezen befestett ősi címerünket, úgy amilyen helyzetben azt a legszentségesebb felség újból lefestve láthat,

kegyesen nekünk, családunknak, örököseinknek megújítva jutassa, melyre legszentségesebb felségednek mi minden hűséges szolgálatunkkal és érdemeinkkel méltóvá lenni igyekszünk. Legszentségesebb felség kegyelmes és kegyes leiratára várva:

Eiusdem maiestas vestrae sacratissimae

fideles subditi

Gasparus, Stephanus et Joannes Twrii

Concessit suae maiestas vestra sacratissima

Viennae, 29. Junii, 1566. Listhius manu propria

Legszentségesebb felségednek

hűséges alattvalói

Turi Gáspár, István és János

A legszentségesebb felség engedélye

Bécs, 1566. június 29-én. Listius⁹ saját kezűleg

Szálkai Tamás

JEGYZETEK

¹ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. IV. A 12/b 1. sz. n. Tury: A címerlevelek másolatai – melyek a nemesi perek során kerültek felhasználásra – betűrendben A-tól K-ig vannak meg, ezért is érdekes, hogy Turi család folyamodványa mellett még a Méhes, valamint a nagyszalontai Varga család Bihar vármegye által két példányban kiállított nemesi bizonyáglevelc is szerepel ebben az irategyűttesben, amely mai formáját az első világháború után nyerte el. HBML. IV. A 12/b 1. sz. n. és 107. cs. Méhes, illetve Varga család

² A címer leírását a kérelemről másolt egyszerű tollrajz alapján helytelenül közli Áldásy Antal; a tollrajzon a nyelv levélnek látszott. Erre hivatkozik Kempelen Béla is. *Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címerlevelei. 1092–1600. Bp., 1923. II. k. 214. sz. és Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp., 1931. X. k. 352.*

³ A mondott folyamodványt és a hozzá tartozó oklevelet először Szádeczky Lajos közölte az Erdélyi Museum Egylet lapjában, majd a Turulban is bemutatták. *Schönherr Gyula: Tinódi Sebestyén czímeres nemeslevele. Turul. 1902. 2. 92–93. Újabbban hivatkozik rá, és színesben közli Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerci. Szekszárd, 1999. 9.*

⁴ Amennyiben elfogadjuk Csoma József állítását a „pajzs heraldikájáról” és feltételezzük, hogy Turi Gáspár és társai valóban az ősi címert festették be a folyamodványba, akkor megállapíthatjuk, hogy az eredeti címer sem keletkezhetett korábban az 1480-as éveknél. Csoma József: *A magyar heraldika korszakai. Bp. 1913. 82.*

⁵ *Nyulásziné Straub Éva: Címeradományozás I. Ferdinánd korában. Rubicon. 2003. 11–12. 67.*

⁶ Thury Ferenc címermegújító oklevele 1571-ben kelt. Szálkai Tamás: *Nagyúri Thury Ferenc armálisa a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Diplomagyűjteményéből. Levéltári Szemle. 2006. 3–4. 3–10.*

⁷ *Schönherr Gyula: Bihar vármegye levéltárában őrzött címeres nemeslevelek. Turul. 1888. 4. 178–180.*

⁸ *Nagyváradai Állami Levéltár. Diplomagyűjtemény (Arhivele Naționale Ale României Direcția Bihor, Colecția documente). 1344–1941.*

⁹ Liszti vagy Listhius János udvari kancelláriai titkár. *Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest, 1860. VII. k. 145.*

A TÖRTÉNELEM SEGÉDTUDOMÁNYAI A HARMADIK ÉVEZRED KÜSZÖBÉN

(Keszthely, 2007. október 13–14.)

A nagy múltú, 1883-ban életre hívott Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság – a Nagykanizsán megrendezett, nagy sikerű és számos új szakmai eredményt produkáló „Intercongress Nagykanizsa” nemzetközi heraldikai és genealógiai szimpóziumát (2006. június 2–3.) követően – 2007. október 13–14. között tartotta soron következő nemzetközi tudományos konferenciáját a festői szépségű keszthelyi Festetics-kastély barna tükörtermében. A házigazda szerepét a Helikon Kastélymúzeum (Festetics-kastély) képviselőjében az igazgató, Czoma László vállalta. A kétnapos rendezvény célja, hogy áttekintést nyújtson a történelem segédtudományainak jelenkori állapotáról. A történelem számos, színes segédtudományának tárgyában (falerisztika, genealógia, heraldika, historiográfia, inszigniológia, szfragisztika) rendezett tanácskozáson a téma jeles honi képviselői társaságában Ausztriából, Szlovákiából és Szlovéniából érkezett egy-egy előadó, s tartottak előadásokat kutatásaik aktuális kérdéseiről, problémáiról. Kiemelendő, hogy két ifjú történész előadóval is találkozhattak a rendezvényen; összesen 15 előadás, három ülészakra bontva hangzott el a két nap alatt.

Az ünnepélyes megnyitót Bertényi Iván egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság elnöke, a Nemzetközi Heraldikai Akadémia (Académie Internationale d’Héraldique) rendes tagja tartotta. A szimpóziumot a fogadó intézmény részéről Czoma László üdvözölte; felszólalásában kiemelte, hogy 1988-at és 1990-et követően immár harmadízben köszöntheti az ódon kastély falai között a közel négy emberöltőnyi múltra visszatekintő Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság szervezésében megjelenteket. Az összesen hat előadást magába foglaló, így lényegében genealógiai ihlettségű konferencia programját Bertényi Iván az Árpádok sávozott címerének és az aragóniai címer kapcsolatára rámutató heraldikai-szfragisztikai, Debreczeni-Droppán Béla Fejérpataky László munkásságát felölelő historiográfiai, Georg Scheibelreiter és Jozef Novák általános segédtudományi, Hargitainé Vári

Eva Keszthely rövid történetét bemutató helytörténeti, Pandula Attila Batthyány-Strattmann Lászlóval kapcsolatos falerisztikai, Várlaki M. Péter Szent Korona eredetét kutató inszigniológiai, Vitek Gábor Batthyány-Strattmann család 18. századi dunántúli pecsétvariánsait reprezentáló heraldikai-szfragisztikai, valamint Walt F. Jurečić a heraldika jövőjét taglaló értekezése tette színesebbé. A tanácskozáson – az előre meghirdetett programtól eltérően – külföldi útja miatt nem vehetett részt a svájci Vevey-ben élő Vajay Szabolcs, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság díszelnöke, a Nemzetközi Heraldikai Akadémia tiszteletbeli elnöke (a neves professzor érdekesítőnek ígérkező, Segédtudomány vagy Társtudomány, a kérdés episztomológiai áttekintése címmel tervezett előadásának szövegét sajnos a konferenciára nem küldte meg) és egyéb elfoglaltsága miatt Kollega Tarsoly István, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtájkára. Megromlott egészségi állapotára utalva maradt távol Harmath Arisztid Sándor, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtájkárhelyettese is.

Az első ülészak bevezető előadását – vendéglátói köszöntőjét követően – Czoma László A Festetics család keszthelyi ágának története címmel tartotta. A helyenként szellemes, anekdotákkal tarkított felszólalás ikonográfiai utalásokat követően kitért a Wesselényi-féle összeesküvés egyes momentumaira, amelynek egyik fő konklúzióját az előadó oly módon vonta meg, hogy ettől kezdve az udvar nem bízott meg a magyar főúri karban. Derűtséget keltett a hallgatóságban azon megállapítása, hogy ekkortól a magyar főúrak egymás társaságában egyáltalán nem festették magukat, annál inkább a kedvenc ölelbel, hátassal, az úri lak lakótornyával, vagy akár a cseléddel, ezzel is kerülendő az uralkodó dinasztia bizalmatlanságának feléledését. Később megtudtuk, hogy Mária Terézia új magyar arisztokrácia létrehozására tett kísérletének egyik alanya a Horvátországból áttelepült, 1766-ban grófi, 1911-ben hercegi rangemelésben részesített Festetics család is, amelynek keszthelyi ágából Kristóf választotta és vásárolta meg a környék

uradalmait 1739-ben. A közel negyedévezredes kastély építésének munkálatai 1745-ben ugyancsak az ő mecenatúrája mellett kezdődtek meg. Az akkortájt még csupán 34 termes úri lakot a 18. és 19. században, három ízben bővítették s építették át (mai formáját 1884 és 1887 között nyerte el), amely így napjainkra 101 helyiségével – a trianoni határok közé szorított – Magyarország három legnagyobb, múzeumként és konferencia-központként egyaránt funkcionáló barokk kastélyainak egyikévé vált. Beszámolóját az előadó a ma is élő és alkotó Festetics György méltatásával zárta.

Georg Scheibelreiter bécsi egyetemi tanár (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) Wien als Zentrum hilfswissenschaftlicher Forschung (Bécs a történeti segédtudományi kutatás központja) címmel tartott a történelem segédtudományainak oktatása témakörben átfogó előadást. A németül elhangzott referátum magyar tolmácsolásában Pandula Attila segédkezett. Az előadó kimutatta, hogy a segédtudományok jelentékeny csoportjának felértékelődése abban a történelmi pillanatban ment végbe, amikor a hamisítványok kiszűrése érdekében a pápai privilegiumokon egyfajta eredetiségvizsgálatot tartva, sajátos szerkezetű okleveleket állítottak ki. Analógiaként említette a heraldikában lefolytatott sisakvizsgálatot. A professzor részletesen vázolta az oklevél-hamisítás egyes mechanizmusait (ehelyütt elsősorban a francia iskolát említette), majd ezekből okulva a paleográfia és diplomatika szabályai egységesítésének szükségszerűségéig, valamint az oklevélformulák analíziséig jutott el. Referátuma második felének gerince a történeti segédtudományok oktatása és művelése történeti körülményeinek tartalmas kifejtése köré csoportosult. A hallgatóság megtudhatta, hogy az eredendően kolostori környezetből indult képzés a 18. század utolsó negyedében tevődött át az egyetemekre (a göttingeni universitas központi szerepet vitt), s itt fejlődött ki oly módon, hogy alaptudománnyá vált egy – a professzor szavaival élve – „első osztályú” historikus számára. Ezt követően áttekintette a primer kútfők minél szélesebb körű feltárását és feldolgozását hangsúlyozó képzésre vonatkozó gyakorlatot, amelynek egyik strukturális átalakulást érintő megállapítása: a 19. századra az úgynevezett szekularizált ismeretek elemi architektúrája (paleográfia, diplomatika, szfragisztika, heraldika, genealógia) oly módon alakult át, hogy a korábban önálló genealógia rész tudományként betagozódott a heraldika tudományágra. Az ekkor már hat szemeszterre kiterjedő képzés diszciplináris szerkezete bővült a numizmatikával és a kronológiával. A záró gondolatok egyikeként az előadó mindenekelőtt hangsúlyozta a francia iskola bécsire gyakorolt hatását, valamint nyomatékosította azt a történeti folyamatot, amelynek során a kolostori tudás szekularizált nemesi, utóbb polgárosodott tartalommal formálódott. Végezetül az Osztrák Történettudományi Intézet és a bécsi „Adler”

Osztrák Heraldikai és Genealógiai Társaság kutatási tevékenységét méltató gondolatokkal zárta magvas témáját.

Jozef Novák pozsonyi egyetemi tanár (Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék nyugállományú vezetője), a Szlovák Genealógiai és Heraldikai Társaság (Slovenská Genealogicko-Heraldická Spoločnosť) díszelnöke A történelem segédtudományai a harmadik évezred küszöbén Szlovákiában címmel tájékoztatta a konferencián résztvevőket az északi szomszédnál zajló szakmai folyamatokról. A „Szlovákiában nincsen akkora tradíciója a történeti segédtudományok művelésének, mint a környező országokban” – nyitó gondolatot követően a közel fél évszázados kutatómunkára, szakmai gyakorlatra, széles körű adatgyűjtésre és gazdag ismeretanyagra építve sommázta a – legfőképp – heraldikával és genealógiával kapcsolatos tapasztalatait. Szakmai szempontból helyesnek, s örömdetesnek ítélte azt az 1980-as esztendőktől megindult gyakorlatot, hogy Szlovákiában a szakemberek mellett „műkedvelők” népes tábora foglalkozik e két tudománnyal, s egy-egy tanácskozáson alkalmanként akár több száz fős hallgatóság kíséri figyelemmel a bőségesen megrendezésre kerülő előadás-sorozatokat. Mindazon képzési körülmények ellenére, hogy ezen diszciplinák szervezett egyetemi oktatása az egykori Csehszlovákiában csupán 1950-től vette kezdetét; a történelem-levéltár kettős szakon évente csupán öt hallgató végezhetett a hatvanas évek végéig, s önálló genealógiai tárgyú előadásokra is csupán 1969 után került sor. Örömmel tájékoztattott a 2010-ben éppen Pozsonyban sorra kerülő nemzetközi heraldikai kollokviumról, valamint a reményei szerint az elkövetkező években megjelenő, mai szlovákiai vármegegyék, valamint városok és községek pecsétjeit, címereit bemutató monográfiák előkészületeiről.

Hargitainé Vári Éva, a keszthelyi Helikon Könyvtár igazgatónöje tömör összefoglalást tartott Keszthely városának történetéről, jeles építészeti nevezetességeiről, valamint a város és környékének természeti értékeiről. Beszámolójában kiemelte az első ízben 1817 és 1819 között megrendezett Helikon ünnepségek máig tartó, élő helyi hagyományát. Előadásából megtudhattuk, hogy az egyre inkább eljelentéktelenedő város 20. század elején megfogalmazott, majd utóbb meg is valósított kitorési pontját egyfelől az iskolavárossá, másrészt a fürdővárossá fejlesztés jelentette.

Az ülészak záró akkordjaként Walt F. Jurečić, a Szlovén Heraldikai Társaság és a ljubljana Heraldikai és Zászlótani Egyesület elnökeként Die Renovierung, Die Regenierung, Die Restaurierung Der Heraldik (A címer-tan megújítása, újjáteremtése és helyreállítása) címmel adott összefoglalást közel másfél évtizedes kutatómunkájának eredményeiről. A német nyelven elhangzott előadást ugyancsak Pandula Attila interpretálta. A herald-

dika megújításának lehetőségeiről beszámolva – sajátos megközelítésben – fejtette ki a címertan művelésének több évszázados története során a tudományt ért „dekadens tendenciák” károsító hatásait; a francia forradalom címerek használatát megtiltó rendelkezésétől, az 1848. évi forradalmakon keresztül az első világháborút követő szocialista-kommunista irányzatok előtérbe kerüléséig, bezárólag a második világhézagást követően megformálódott, kelet-közép-európai diktatúrák címertant támadó torz tevékenységéig. Hitvallásának, s kutatásai fő ideológiájának tekinti – a 15. század második felében alkalmazott klasszikus heraldikai szabályok helyreállításán keresztül – a címertan életben tartását és fejlesztését.

Az első nap délutáni szekcióülésén Bertényi Iván professzor Az Árpádok címerének sávozata és az aragóniai címer címmel tartott, pecsétképekkel illusztrált előadása nyitotta. A nemzetközi szaktekintély a – napjainkban sajnálatosan eltorzult, a szakmai kérdéseket is politikai szempontok alapján értékelő politikusi felhangot kapott – ősi magyar szimbólum eredetének aragóniai kapcsolatáról értekezett. Amint az köztudott, 12. század végi előzményeket (Imre 1196-ban vette nőül Aragóniai Konstanciát) követően Imre 1202. évi ércbulláján láthatóak első ízben a vágások, ám ennél szakmai szempontból izgalmasabb kérdés, hogy vajon mi módon kerültek azok az uralkodó címerébe. A választ nemzetközi példákön keresztül kutatva, az előadó arra a megállapításra jutott, hogy a magyarázat a házassági kapcsolatokban, közelebről León, Kasztília és Aragónia földjén keresendő. A referátum egy másik lényeges aspektusaként arra is kereste a feleletet, vajon a címerkép vörösében olykor megjelenő, majd – II. András uralkodását követően végképp – eltűnő, váltakozó számú – Györffy György vitatott tétele szerint az Árpádok totemállatként értelmezendő jelvényeként –, aranyszínű oroszlánok milyen módon kerültek a címerbe. Amint arra a professzor rámutatott, a heraldikában az oroszlán szerepeltetése egyébiránt is problematikus; pozitív és negatív tudattartalmak egyaránt fűzhetők hozzá, s megfontolandó az ismert szállóige által sugallt tartalom is: „akinek nincsen címere, az oroszlánt visel”. Ez egyidejűleg az előadás záró konklúziója is; felhívta a figyelmet arra a figyelmen kívül nem hagyható körülményre, hogy az oroszlánok használata akár átvétel, akár felvett, tudományosan egyelőre nem igazolható előkerülésének és elenyésztésének indoka, s csupán feltételezés, hogy az oroszlánok esetleg megterhelték a címerpajzsot, vagy a kettős kereszt szorította azt ki a használatból.

A magyar Szent Korona keltezésének problematikája kérdéskörben Várlaki M. Péter egyetemi tanár (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közlekedésmérnöki Kar, Járműváz- és Könnyűszerkezetek Tanszék; győri Széchenyi István Egyetem Mű-

szaki Tudományi Kar, Informatikai és Villamosmérnöki Intézet, Matematika Tanszék) tolmácsolta a Kóczy T. Lászlóval közösen, több esztendeje folyamatosan végzett kutatások gyümölcseit. Az Orseolo-ház és a velencei Pala d’Oro magyar vonatkozásai címmel elhangzott felszólalás apropóját az adta, hogy a velencei Szent Márk Székesegyház ragyogó szentélyében található egykori Pala d’Oro (a főoltár hátlapja) maradványa és a Szent Korona zománcképeinek összehasonlító elemzése gyökeresen új megvilágításba helyezhetik a Szent Korona keletkezési idejét. A kutató abból a hipotézisből indult ki, egyúttal ezt is igyekezett igazolni, hogy a korona Szent István udvarában készült, s datálása a Szent Koronával, illetve az úgynevezett Ducas-ikonnal történik. Az előadó sajátos hermeneutikai körre vonatkozó elméletét oly módon fejtette ki, hogy abban meghatározó szerep jutott a magyar királyság európai nagyhatalmi státuszának (utalva a Szent Imréhez intézett Intelmekben szerinte megfogalmazott „új Róma”-konceptióra), Szent Imre feltételezhető koronázási és esküvői előkészületeire. A szangvinikus előadás döntő mozzanatának bizonyult a bizánci zománcképek egyik remekéeként számon tartott Pala d’Oro és a koronázási palást viszonyának ábrázolása; strukturális egyezése és megfeleltetése (36-4-36), az azonos szerkezeti felépítés bizonyítása. A keltezés idejére vonatkozó következtetéseit a Dávid próféta illusztrációjának szövegén található 29 betű elemzésével állapította meg, amelynek során az előadó igazoltnak látja a – közelmúltban elhunyt Gerics József és Ladányi Erzsébet által korábban meghatározott – „rejtett”, 1029. esztendei datálást. A 976-ban Pietro Orseolo által Konstantinápolyban zománcképekkel készített oltár 1345-ben nyerte el a ma is látható mintegy 1000 kilogrammos aranyba foglalt formáját. „A 11. századból való e fajta bizánci munka a magyar szent koronának alsó része is, melyet Dukas Mihály császár küldött ajándéknak I. Géza királynak, s melyet Mihály és Géza, továbbá Kozma, Dömjén, Dömötör és György szentek zománcképek festésű képei díszítettek.” – értesít közel egy évszázadnyi távlatból a Pallas Nagylexikon egykori szócikkzsövegezője.

Harmath Arisztid Sándor, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtítkárhelyettese távollétében egy hosszabb, kutatásainak összegzését tartalmazó tanulmány részlete került felolvasásra. A magyar genealógiai kutatás doyen-je A budai hegyvidék német falvainak genealógiai vonatkozásairól címen, a történeti statisztika segítségével hívásával; összeírásokra, adórajstromokra, népesség-kimutatásokra, a bevándorlás egyéb levéltári forrásaira, valamint a német szakirodalomra támaszkodva vizsgálta a pilisi falvakba (Pilisvörösvár, Pilisborosjenő stb.) betelepült németek identitásának alapvető részleteit. Aprólékosan kutatta az egyes telepések származási

körülményei által kifejtett hatásokat, s tömör családtörténeti adatokkal ismertette meg a hallgatóságot.

A genealógiai tárgykörű előadásokat Kóczy T. László egyetemi tanár (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar, Távközlési és Médiainformaticai Tanszék; győri Széchenyi István Egyetem Műszaki Tudományi Kar, Távközlési Tanszék, a kar dékánja; Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság) Újabb adatok a kökényesi és szentbalázi Szele család történetéből címmel fűzte tovább. A genealógiai tárgyú referátumok között különösen érdekesnek és impulzívnek bizonyult, nagy ívű, jól kidolgozott előadásban az Árpád-kori gyökerektől (az első ismert adat 1275-ből való) a jelenkori állapotokig ívelően ismertette, s új genealógiai adatokkal egészítette ki a familia könyvészeti és levéltári forrásokra jól felépített leszármazás- és birtoklástörténetét. Bevezetőjében meghatározta kutatásainak motivációit; a köznemesi familia históriájával kapcsolatban bő szakirodalom áll ugyan rendelkezésre, mégis számtalan fehér folt borítja történelmi múltjának mappáját. A témában publikált családtörténeti kézikönyvek, monográfiák, helytörténeti feldolgozások, anyakönyvek és a Turul forrásközléseit saját levéltári kutatásainak eredményeivel egészítette ki, egyben korrigálva azok helyenként torz megállapításait; Nagy Iván például össze-mosta a különböző Szele családok leszármazási tábláit, Kempelen Béla tévedett forrást megadó meghatározásánál, Boncz Ödön csupán a familia középkori genealógiáját tárta fel (Turul, 17. [1899] 3. sz. 97–111.). Igyekezett összefüggéseket kimutatni a 15. század eleji virágzását élő család gazdasági erejének hanyatlása és a közelgő oszmán-török expanzió között, s kimutatta: mindezen hatások a gyakorlattá vált családi birtokperekkel és kényszerű elzálogosításokkal karöltve, egyik családi ágának elszegényedéséhez, az 1768. évi úrbérrendezés idejére jobbgáysorba süllyedéséhez vezettek. A család nemesi címerének érdekessége, hogy az 1428. évi adományt követően három esztendővel teljesen új címet nyertek a család ugyanazon tagjai, különös gyakorlatként a címereket felváltva használták. Az utolsó jelentékeny, 1636. évi utalást (a családból György ekkor még főszolgabíró) követő évszázadok kútfoi részben hallgatnak a család sorsáról; fokozatosan eltűntek a közéletből, a 20. század első harmadára legtehetősebb tagja is csupán maximálisan 80 katasztrális holdnyi területen gazdálkodott.

Az első napot Négyessy László tudományos kutató (Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság) A daruváry Kacskovics családról tartott előadása zárta. A családi legendáriumot szakirodalmi adatokkal ötvöző referátum erőssége, hogy egy magyar köznemesi familia történetét nemzetközi összefüggésbe helyezte. A család egyes tagjainak archontológiai jellegű reprezentálását a köznemesi címer bemutatása keretezte.

A második, záró napi ülészak előadásainak sorát Fraknoi Mária tudományos kutató (Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság) A Batthyány-Montenuovo családok házassági kapcsolatai és birtoklástörténete című referátuma bontotta. Az utóbb hercegi dinasztia 13. századra eredeztethető „őstörténetétől” kiindulva (a Kőrös és Vas vármegyei, szlavóniai előzményeket követően Vas vármegyében, azon belül Németújváron és Körmen-den telepedtek le) napjainkig ívelő tablót készített; aprólékosan részletezte dunántúli térnyerésüket, birtokaik és uradalmaik Dunántúlra eszkalálódó gyarapodását, jelesebb tagjainak archontológiáját, házassági kapcsolataikat az itáliai Muntenuovo családdal. A beszámolót a 20. századi politikai rendszerek váltakozása s a földreformok által magával hozott családi krízis érzékeltetése zárta.

A tanácskozástól távol maradt Kollega Tarsoly István, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtítkára II. József német telepesei című előadását helyette Pandula Attila olvasta fel. A referátum a közel ötezer német családot érintő, 1782. évi telepítési rendelet hatásaként elsősorban a bácskai betelepítések mozgatóit és jellegét, társadalmi és gazdasági vetületeit próbálta meg feltárni, s ennek során magyarázatot találni annak okára, hogy milyen felsőbb érdek szorgalmazta a folyamatot. Mindezeknek során kiderítette; a török kiűzését követően az egykori hódoltság területének gazdasági elmaradottsága, az európai viszonylatban is gyér demográfiai mutatók valósággal predesztinálták a betelepítések szükségességét. Meglepőnek bizonyult az előadás azon megállapítása, hogy a főként felső-rajnai területekről idehívtak és letelepítettek hatasztendei adómentességet élveztek, miközben egy a 17. században újraterelített falu magyar ajkú gazdái a Dunántúlon legfeljebb három szabad esztendő kiváltságában részesültek. A foglalkozástörténeti és származási adatok kimerítő, széles skálán mozgó bemutatása mellett figyelemre méltó az a megalapozott megállapítás is, hogy miután a 19. század elejére a telepítési folyamat eredményeként deformálódott Magyarország etnikai arculata, kihatással volt, mintegy előre vetítette a dualista monarchia széthullását, a trianoni katasztrófát. A referátum tanulsága szerint; miután főként szegényebb sorsú németek betelepítése volt a jellemző, a nemzetgazdaság előmozdításának terén nem az általuk behozott tőke ereje hangsúlyozott, hanem munkaerejükkel tettek hozzá Magyarország gazdasági fejlődéséhez.

Pandula Attila egyetemi docens, kandidátus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtítkára a Batthyány család talán legismertebb és legnépszerűbb 20. századi tagja, Boldog herceg Batthyány-Strattmann László rendjelei és kitüntetései címmel tartott – korabeli forrásrészletekkel és képekkel gazdagon illusztrált – fale-

risztikai témájú előadást. Az előadó életrajzi adatokkal bőven keretezett referátumában hangsúlyozta a grófnak született és hercegeként elhunyt férfit orvosi hivatásában elért eredményeit, mély vallásosságát, karitatív tevékenységét (kórházi tevékenysége birtokai jövedelmének közel kétharmadát kötötték le). Az előadásból megtudtuk, hogy a II. János Pál pápa által boldoggá avatott főúr a közjótékonyosság és közegészségügy területén kifejtett munkásságának elismeréseként, legmagasabb polgári kitüntetésként 1912-ben megkapta a Magyar királyi Szent István Rend lovagkeresztjét; a referens aláhúzta, hogy mindenekelőtt személyében az orvost és a szakértelmet honorálták, s nem a törzsökös országzászlós család tagját. Az első világháború idején, háborús gyógyító és jótékony tevékenységéért elnyerte a Vöröskereszt Díszjelvényének hadi díszítményes változatát. Ezt követte 1916-ban ugyancsak egyedülálló karitatív munkásságáért az Aranygyapjas Rend, majd 1923-ban a Szentatya által adományozott Aransarkantyú Rend lánccal és csillaggal odaitétele, amely a második legrangosabb pápai kitüntetés.

Jelen sorok írója, Vitek Gábor levéltáros (Fejér Megyei Levéltár; Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság) A Batthyány család címerének (dunántúli) heraldikai és szfragisztikai vonatkozásairól című beszámolójában különféle pecsétvariánsok illusztrálásán keresztül tükrözte a hercegi dinasztia címerváltozatait. Az – 1628-ban bárói, 1630-ban grófi, 1764-ben hercegi rangemelésben részesített – Batthyány (–Strattmann) család korábban publikált címer- és pecsétváltozatait a – hivatalos leveleket és a jobbágysággal kötött szerződéseket megerősítő, most első ízben bemutatott – pecséteken használt ábrázolások 18. századi dunántúli, közelebről Fejér vármegyében alkalmazott variánsaival toldotta meg; öt családtag összesen nyolc pecsétjével (Strattmann Eleonóra [1717, 1734], Batthyány [I.] Lajos [1742, 1753], Batthyány Imre [1757], Batthyány [III.] Ádám [1760, 1772], Batthyány József [1776]), valamint – a családhoz ugyan nem tartozó, de pelikános címermotívuma miatt figyelemre méltó – Padei Ormosdi István pecsétjével. Az előadó a – 14. század legvégétől – Fejér vármegyéhez kötődő hercegi dinasztia pecséthasználataival kapcsolatban történeti kuriózuma, magyarországi használata és vésetének magas színvonala miatt kiemelte Strattmann Eleonóra kettős; a Batthyány és a Strattmann család grófi címerét alkalmazó gyakorlatát, Batthyány (III.) Ádám hercegi, valamint Batthyány József érseki pecsétjét.

A konferencia utolsó, széles merítésű biográfiai és historiográfiai, korabeli és visszatekintő idézetekkel, értékelésekkel tarkított előadását Debreczeni-Droppán Béla levéltáros, szakmuzeológus (Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár és Informatikai Főosztály), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság titkára tartotta Fejérpataky László genealógiai és heraldikai

működése címmel. A nagy ívű előadás – a családi körülmények, majd a tanulmányút felvázolását követően – illusztrálta a gazdag tudományos életút eredményeit, tevékenységének fontosabb állomásait: oktatás, tudományos kutatás, forráskiadás és -feldolgozás. Az előadó aláhúzta, hogy Fejérpataky támogatta tehetséges tanítványait; tudományos kutatásaikban s a munkavállalás, elhelyezkedés terén.

A szakmai tanácskozás zárásaként, elnöki minőségében Bertényi Iván professzor értékelt a konferencia eredményeit, az elhangzott előadásokat. Előljáróban kiemelte, hogy örvendetes módon, az 1988-as városi címerekkel foglalkozó konferencia, majd az 1990. évi nemzetközi heraldikai és genealógiai kongresszust követően (közben falerisztikai előadás-sorozatot is tartottak ehelyütt) újfent Keszthely adott otthont a történelem segédtudományainak reprezentálása terén. Megállapításai közül kiemelendő; az újszerű szemléletmód, amellyel a heraldika modern kori megújítására oly módon tekintünk, hogy egyes ártalmas tendenciák milyen hatással voltak a heraldika több évszázados történeti fejlődésére, ezzel korábban nem foglalkoztak (Walt F. Jurečić). Többek között rámutatott a bécsi Adler és a magyar Turul szellemi közösségére, megállapítva, hogy Magyarországról tekintve Ausztria az idősebb, Szlovákia a fiatalabb „testvér” (Georg Schebelreiter). A koronakutatással kapcsolatos fejtegetést-érvelést „gondolatébresztő szeminárium”-ként értékelte, mint amelyik teljesen új megvilágításba helyezheti a Szent Korona keletkezés-történetének aspektusait (Várlaki M. Péter). Boldog Batthyány-Strattmann László falerisztikai vonatkozású elemzése kapcsán rámutatott az előadás szociológiai vonatkozásaira (Pandula Attila). A Batthyány-Strattmann család 18. századi pecsétvariánsai kapcsán leszögezte, hogy egyrészt Strattmann Eleonóra viaszpecsétjei feleségcímerként, másfelől a tárgyalt pecsétek a címerváltozatok illusztrációs gyanánt is értelmezhetőek (Vitek Gábor).

A konferencia sajtóságos színfoltjaként, az első napon késő délutáni tárlatvezetésen ismerkedhettek meg az előadók és a hallgatóság a főúri életmóddal; a keszthelyi Festetics-kastély csodálatos, díszes és ízlésesen berendezett lakószobáival, szalonjaival, az 1799–1801 között épült, közel 86 ezer kötetnyi könyvészeti anyaggal és eredeti bútorzattal büszkélkedő könyvtárteremmel (ez egyben a kastély legértékesebb helyisége), majd másnap a Hintómúzeummal és a borospincével.

Mindent egybevetve sikeresnek és tanulságosnak ítélik a keszthelyi tudományos tanácskozást, amelyen a történelem segédtudományainak széles palettáján új kutatási eredményekkel, valamint nagy ívű szakmai összefoglalókkal tarkított gazdag tematikájú és – javarészt – magas szakmai színvonalú előadásokat kísérhettek figyelemmel a résztvevők.

Vitek Gábor

KÖNYVISMERTETÉS

RIBBE, WOLFGANG–HENNING, ECKART: Taschenbuch für Familiengeschichtsforschung.
13. überarbeitete Auflage. Verlag Degener & Co., Inh. Manfred Dreiss,
Insingen bei Rothenburg ob der Tauber, 2006. 350 oldal
ISBN 3-7686-1065-9

A gazdag német genealógiai irodalomba illeszkedik e kiváló mű, mely az évek folyamán zsebkönyvből kézikönyvvé nőtte ki magát. Hogy milyen nagy az érdeklődés a családkutatás iránt Németországban, jól mutatja, hogy a „Taschenbuch” 2001-ben megjelent 12. kiadása nagyon hamar elfogyott, s ez szükségessé tette az újabb kiadást, melyen számos változtatást hajtottak végre. Mindenekelőtt elvégezték a kötet karcsúsítását, hiszen az eredetileg 355 oldalas könyv az elmúlt 30 év során, kiadásról kiadásra bővült, s végül 679 oldalasra duzzadt. Az új kiadás technikailag megváltozott formában jelent meg: A nyomtatott kötethez mellékeltek egy CD-ROM-ot, mely a mű lexikális részeit („Kis könyvtudomány”, „Lexikon a családtörténet-kutatáshoz”, „Fontos címek”) tartalmazza. A nyomtatásban megjelent részeket is átdolgozták már. A kötet gyors megjelentetésének kényszere miatt azonban a szerkesztők a már eltervezett, teljesen újra feldolgozott 14. kiadás megjelentetését elhalasztották, éppen úgy, mint az utóljára 1972-ben megjelent „Handbuch der Genealogie” második kiadását. Ezek várhatóan csak 2008-ban jelennek majd meg.

A 13. kiadás 26 szerző csaknem 30 tanulmányát tartalmazza. A kötet hat fő részből, a függelékből és a CD-ROM-ból áll. Az első részbe, mely a „Bevezetés a családtörténet-kutatásba” címet viseli, három tanulmány tartozik. Margarete Joachim a családkutatás munkamódszereivel foglalkozó írásában meghatározza a genealógiai kutatás célját, majd két alapvető munkamódszert különböztet meg: a családtörténet kutathatja egy ember elődeit vagy utódait. Ezen belül a kutató összeszedheti a kiinduló személy minden őstét vagy utódát, de ki is ragadhat egy részt. Például készíthet ún. törzssort (Stammfolge), mely csupán azokat a személyeket tartalmazza, akik az ősapa családnevét hordozzák. A szerző a rövid bevezető után részletezi az őskutatás és az utódkutatás módját, forrásait, nehézségeit. (19–27.)

Joachim második tanulmányában a genealógiai ábrázolási formákat mutatja be. Utal arra a változásra, amelynek során a korábbi kartotékkendzert felváltotta az EDV (elektronische Datenverarbeitung), vagyis a gépi adatfeldolgozás. Az ábrázolás hagyományos formái közt említi mind az előd-, mind az utódkutatásban a táblát és a listát. Ennek megfelelően léteznek őstáblák, őslisták, törzs- vagy utódtáblák, illetve listák. Mind a négy alapformát részletesen leírja és példákkal szemlélteti. Ezek mellett szól még az ún. családfáról, s a két alapforma közti köztes formákról, pl. rokonságtáblákról, bemutatja továbbá a legfőbb genealógiai jelöléseket, s tanulmányát a genealógiai publikálás leírásával zárja. (28–42.)

Günter Junkers érdekes és számos gyakorlati tudnivalót tartalmazó írása a „Családtörténet-kutatás számítógép segítségével” címet viseli. A cikk bevezetőjében az ún. komputer genealógia fogalmával foglalkozik, mely az 1980-as évektől vált meghatározóvá és populárisná, köszönhetően az 1985-ben megjelent „Computergenealogie” címet viselő folyóiratnak. Az amerikaiakat megelőzve Európában a svédek, Nagy-Britannia, Hollandia és Belgium voltak a számítógépes családtörténet-kutatás pionírjai. Junkers a bevezető után néhány alapvető informatikai fogalmat tisztáz, mint például PC, Hardware, Software stb., majd a számítógép tipikus alkalmazásait (szövegfeldolgozás, képi és nyelvi feldolgozás, ill. archiválás, adatbankok, táblázatkezelő, Internet) említi, melyeket a genealógia is felhasználhat. Ezután tanácsokat ad arra vonatkozóan, hogy mit is kell beszerezni annak, aki számítógép segítségével kíván a genealógiával foglalkozni. Beszél az adatok biztosításáról, számítógépes vírusokról, bemutatja a legfontosabb genealógiai programokat Windows-PC’s-re és más számítógépekre, részletesebben beszél azokról a programokról, amelyek egyházi könyvek feldolgozását és helyi családi könyvek

elkészítését teszik lehetővé. Végezetül megad számtalan segédprogramot és kereső programot. (43—69.)

A kötet második nagy egysége, a „Tudományos kiértékelés” ugyancsak három tanulmányt fog át. Eckart Henning „Család és társadalom” című írásában a genealógián belül a szociálgenealógia fogalmával foglalkozik, mely például régiókon túl nyúlóan szisztematikusan vizsgál egy bizonyos társadalmi réteget, vagy regionálisan egyes területek társadalomtörténeti kutatásához járul hozzá. Henning egyébként a genealógia helyét az életrajzkutatás és a demográfia határterületére teszi. Megjegyzi, hogy Franciaországban, Angliában és az USA-ban már a '60-as években megnőtt az érdeklődés a társadalmi genealógia iránt, míg Németországban ez a jelenség a '70-es évektől figyelhető meg. Az 1972-ben megjelent „Handbuch der Genealogie” éppúgy foglalkozott genealógia és társadalom, mint genealógia és család viszonyával, de vizsgálta a vezető rétegek és osztályok, egyéb népességcsoportok és egyes szakmák, vándormozgalmak kérdését is. Henning továbbá a megoldásra váró problémákról nyújt áttekintést cikkében. Miután tisztázza a család, nemzetség vagy nagycsaládi szövetség, valamint a társadalom fogalmát, a genealógia és a szociológia határterületén lévő kutatási témákról, azok kialakulásáról, történetéről szól részletesebben. Ide sorolja a „Handbuch der Genealogie” kapcsán már említettek, s ezenkívül az életrajzkutatást és a történeti demográfiát is. (73—85.)

Hans Ulrich Freiherr v. Ruepprecht a családkutatás és a jogtudomány viszonyát vizsgálja. A jogtudományt a genealógia fontos segédtudományának tartja, hiszen a családtörténet-kutató mind kutatásai, mind a tudományos kiértékelés során, valamint az adatvédelem kapcsán is kapcsolatba kerül a jogtudománnyal. Cikkében ezeket az érintkezési területeket írja le részletesen, számos törvényre, rendelkezésre hivatkozva. (86—97.)

Hermann Metzke izgalmas tanulmányában a genealógia és a humánogenetika kapcsolatát teszi vizsgálódása tárgyává. A középkorban és a kora újkorban a genealógia elsősorban dinasztikus, örökösödési jogi kérdések biztosítását szolgálta, a 19. sz. folyamán pedig egy mindinkább polgárivá váló családkutatás fejlődött ki, amely a 19. sz. végén, 20. sz. elején egyre szélesebb körben terjedt el. Nagyon hamar felismerték a tudósok és az érdeklődő laikusok, hogy itt olyan adatanyag gyűlt össze, melyet a különböző tudományterületek hasznosíthatnak. S ez alól a humánogenetika sem kivétel. A bevezető szakaszban Metzke jó néhány szerzőre hivatkozik, akik a genealógia és a természettudományok, ill. orvostudomány viszonyát firtatták, majd genetikai alapfogalmakat ismertet, mint például DNS, kromoszómák, mutációk stb., leírja a genetikai családkutatás célját, történetét, majd rátér a genealógia humánogenetikai vonatkozásaira, s olyan témákról beszél, mint populációk genetikája, házassági izoláció,

vagyis endogamia, etnikai különbségek, rokonházasságok (beltenyészet), ökögenetika, ezen belül a szelekció stb. Tanulmánya rövid összefoglalójában megállapítja, hogy a genealógiai kutatási metódusokat mindenekelőtt a populációgenetika tudja sikeresen használni. Azonban a nagy elvárások, melyeket a 20. század kezdetén tápláltak a genealógia jelentőségéről a humánbiológiai kutatások vonatkozásában, nem teljesültek. A viszonyok egyre inkább megfordulnak: A genealógiai kutatási eredmények reális interpretációja számára a modern humánogenetika felismerései lehetnek hasznosak. (98—110.)

A harmadik fejezet a családtörténet-kutatás forrásait veszi számba, s írja le részletesen. Három fő csoportba sorolva vizsgálják a szerzők a forrásokat. Az első nagy csoportba azokat a személyek történetére vonatkozó forrásokat (egyházkönyvek, halotti prédikációk és halotti cédulák, valamint papjegyzékek) sorolja, amelyeket az egyház hozott létre. A második nagy csoportot a különböző vallásos közösségeknek a személyek történetére vonatkozó forrásai alkotják. Külön foglalkoznak a hugenottákkal, a testvéri közösségekkel, a salzburgi protestánsokkal, a menonitákkal, mormonokkal és a zsidókkal. A harmadik nagy csoportba a világi eredetű személyek történetére vonatkozó forrásokat sorolják, úgymint polgári anyakönyvek, anyakönyvek; polgárkönyvek, egyetemi és főiskolai anyakönyvek, cselédkönyvek, helyi családi könyvek, címtárak, önvallomások (naplók, levelek, önéletrajzok, memoárok), hagyatékok és családi levéltárak. Minden egyes forrásnak külön tanulmányt szentelnek, melyben leírják, hogy mit takar pontosan az adott forrás, bizonyos esetekben rövid történeti áttekintést is nyújtanak (egyházkönyvek, helyi családkönyvek), s mindig közlik az adott forrásokra vonatkozó szakirodalmat, s azok fellelhetőségét (gyűjtemények, levéltárak), megkönnyítve ezzel a forráscsoport iránt érdeklődő dolgát.

A negyedik rész a források kiértékelésénél alkalmazott segédeszközökkel foglalkozik. Ezalatt a történeti segédtudományokat értik. Egy rövid bevezetőt követően, amely megmagyarázza a történeti segédtudományok fogalmát, s megnevezi a legfontosabbakat, valamint részletesen áttekinti a szakirodalmat, külön tanulmányt szentelnek a diplomatikának (oklevéltan), a paleográfiának, a kronológiának, a heraldikának (címertan), a szfragisztiának (pecséttan) és az onomastikának (névtan).

Az ötödik részben olyan speciális intézményeket, gyűjteményeket sorolnak fel és mutatnak be röviden a szerzők, melyek a családtörténet kutatóinak nyújthatnak hasznos segítséget. A különleges anyakönyvi hivatalok között említik például az I. anyakönyvi hivatalt Berlinben, a fő anyakönyvi hivatalt Hamburgban és Arolsenben. Emellett bemutatnak még további polgári anyakönyvi hivatalokat: Fontos a Német Hivatal (WAS), amit azoknak a legközelebbi hozzátartozóknak az értesítésére hoztak létre, akiknek szerettei az egykori német

hadsereg elesettjei voltak; említik a Szülőhelykartotékok Központi Hivatalát Münchenben, a Személy- és Családtörténet Központi Hivatalát Frankfurt am Mainban, a lipcsei szász állami levéltár „Német Központi Hivatal a Genealógia számára” (DZfG) nevet viselő osztályát és végül az ún. ASTAKA-t (Ahnenlistenumlauf sowie Sammlung, Erschließung und Klassifizierung von Ahnenlisten = Öslisták Átadása valamint Öslisták Gyűjtése, Feltárása és Osztályozása) Lipcsében.

Végül a hatodik fejezet a német genealógia történetét ismerteti kronologikus rendben a 6. sz. elején lejegyzett Lex Salica-tól egészen 2006-ig.

A zsebkönyv tehát arra törekszik, hogy a legújabb elméleteket, kutatási területeket bemutassa, a különböző problémákat felvázolja, s emellett a gyakorlati kérdésekre is nagy hangsúlyt helyez. Mind a szakemberek, mind a laikus érdeklődők számára számos újdonsággal szolgál, s kiválóan szemlélteti a genealógia tudományának sokszínűségét.

Jakab Zsuzsa

BAJÁK LÁSZLÓ: A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei.

A katalógus összeállításában közreműködött: Szvitek Róbert és Tompos Lilla.

Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta – A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa XIX. Bp., 2007. p. 153., számos, többnyire színes ábrával, ármegjelölés nélkül.
ISBN 963 3046 65 5

A közelmúltban új kötettel gyarapodott a Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti sorozata. Baják László történész már korábban is több tanulmányt publikált a temetési címerek tárgykörében. Most a Nemzeti Múzeum címeres halotti zászlóit, epitáfiumcímereit és halotti címereit dolgozta fel, a lehető teljességre törekedve.

Bevezetésként áttekintést kapunk a hazai nemesség közép- és kora újkori temetkezési szokásairól, a halotti címerek, epitáfiumcímerek, halotti zászlók temetkezésnél játszott szerepéről és történetéről.

Ezek után kerül sor az egyes műtárgyak részletes ismertetésére. Összesen 4 temetési zászló (17. sz. dereka – 18. sz. eleje), 3 epitáfiumcímer (17–18. sz.) és 45 temetési címer (7 db 17. sz.-i, 7 db 18. sz.-i, 30 db 19. sz.-i és 1 db 20. sz.-i) alkotja az együttest.

Valamennyi darabnál szerepel a tárgy leírása, a rajta lévő címer és felirat ismertetésével, a címertulajdonos hosszabb vagy rövidebb életrajza, elsősorban az élete során betöltött, viselt hivatalok, funkciók, rangok, tisztességek felsorolásával (nők esetében a férj életútja is ismertetésre került), a család rövid története. Minden egyes darab színes fényképét is megtaláljuk.

A kötetet igen komoly irodalomjegyzék és jegyzetapparátus egészíti ki, amely lehetőleg a teljességre törekedve utal az említett családok genealógiai és heraldikai vonatkozású irodalmára.

A halotti címerek egykori tulajdonosai a magyar nemesi társadalom különböző rétegeiből kerültek ki. Bornemissza Anna és Báthory Zsófia erdélyi fejedelemsasszonyok voltak, az Apafi, Bánffy, Teleki családok az erdélyi, az Apponyi, Esterházy, Károlyi, Széchenyi, Zichy családok a magyarországi arisztokráciához tartoztak. Rudnay Sándor hercegprímás, esztergomi érsek a főpapságot képviseli. A Gyulai család több tagja a cs. kir.

hadsereg magas állású tábornoka volt. A Deák, Földváry, Kisfaludy, Kossuth, Török, Wattay stb. famíliák a megyei birtokos nemesség tagjai. A gr. Halvill, gr. Wynants, hg. Thurn und Taxis, gr. Trauttmansdorff családok külhoniak, és házasság révén kerültek kapcsolatba a magyar főúri családokkal.

Egyes címereket különféle hazai és külföldi rendjelek ékesítettek: Aranygyapjas Rend, Katonai Mária Terézia Rend, Szent István Rend, Lipót Rend, Erzsébet Terézia Rend, Csillagkeresztes Dámák Rendje, bajor Miksa József Katonai Rend, belga Oroszlán Rend, hesseni Lajos Rend, hesseni Oroszlán Rend, nápolyi Szent Ferdinánd Rend, orosz Alexander Nyevszkij Rend, orosz Szent Vlagyimir Rend, pápai Krisztus Rend, porosz „Pour le Mérite” Rend, porosz Vörös Sas Rend, szárd Szent Móric és Lázár Rend. Kamarási kulcsot és marsallbotot is találunk, mint külső címerdísz (utóbbinak megemlézése kimaradt gr. Károlyi Sándor halotti címerének leírásából).

Az ismertetett műtárgyakat a Magyar Nemzeti Múzeum különböző gyűjteményei őrzik, többségük többször is vándorolt az egyes gyűjtemények között, ami azt bizonyítja, hogy e sajátos tárgytypusnak máig bizonytalan nálunk a múzeumi gyakorlatbéli besorolása.

Egyes halotti címereknek további azonos vagy eltérő példányai is megmaradtak más közgyűjteményekben. A jelen kötet külön erénye, hogy a jegyzetekben ezekre is utal.

Összességében, tartalmát és kivitelét is tekintve, gondos, alapos, hasznos és szép munka a sorozat most megjelent kötete, amelyet haszonnal forgathatnak a családtörténet, címertan, falerisztika és a művelődéstörténet kutatói, nem utolsósorban a „Turul” olvasói is.

Rainer Pál

Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. FEDELES TAMÁS.

Kiadja a *Historia Ecclesiastica Hungarica* alapítvány és a Pécsi Püspökség, Budapest–Pécs, 2007. (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből III.) 129 oldal

A kötet a Pécsi Egyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága által 2005. december 13-án szervezett konferencia válogatott tanulmányait tárja az olvasó elé. A konferencia apropóját Szatmári György pécsi püspökké történő kinevezésének (1505) 500. évfordulója, valamint a püspökség megalapításának közelgő jubileumára (2009) tett előkészületek szolgáltatták. A konferencián 11 előadás hangzott el, melyek széles tematikát öleltek fel: egyháztörténeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti, régészeti előadások kerültek bemutatásra. Jelen kötet 6 tanulmánya hűen tükrözi a konferencia sokszínűségét három egyháztörténeti, egy irodalomtörténeti, valamint két régészeti-művészettörténeti tárgyú írásával.

A könyvet a szerkesztő előszava nyitja, amely röviden ismerteti az emlékkötet célját és tartalmát; ezt követően Szatmári György (1457–1524) rövid életrajzát olvashatjuk (9–13.). A püspök egy Szatmár vármegyei eredetű, a 15. században Kassán élő tehetős polgárcsalád sarjaként látta meg a napvilágot. Apja korai halálát követően (1464) nagybátyja gyámsága alá került. Alsófokú iskoláiról kevés adat áll rendelkezésre, az egyetemet Krakkóban végezte, sőt, apja és nagybátyja után kapott tekintélyes öröksége lehetővé tette, hogy Bolognában is tanulmányokat folytasson. Családi kapcsolatai fontos szerepet játszottak karrierjének alakulásában, amit az is mutat, hogy hazatérésekor azonnal a királyi kancellárián kapott munkát, valószínűleg a Thurzóknak köszönhetően. 1492-ben lett *conservator*, mely állás révén nem csak a kancelláriai ügymenetben szerzet: rutint, de fontos személyes kapcsolatokra is szert tett. Két év múltán a ranglétrán feljebb lépve királyi titkárrá (*secretarius*) nevezték ki. Abban, hogy elnyerje ezt a Jagellók idején oly nagy presztízzsel bíró posztot, tehetsége mellett valószínűleg Bakócz kancellár pártfogása is szerepet játszott. II. Ulászló regnálása alatt (1490–1516) világi szereplése mellett egyházi pályán is jelentős sikereket könyvelhetett el, ugyanis 1499-ben a király veszprémi püspökké nevezte ki. 1501-ben már a váradi egyházmegye élén találjuk, világi pályája csúcspontját pedig 1503-ban érte el, mikor is Ulászló titkos kancellárrá nevezte ki, mely címet – rövid megszakítással – 1521-ig viselte. Ez idő alatt befolyással volt az ország kül- és belpolitikájára, olyan döntésekben vállalt szerepet, mint például az 1506-os Habsburg-Jagelló titkos szerződés. A pécsi püspöki székben Ernuszt Zsigmondot követte, II. Gyula pápa 1505 decemberében erősítette meg egyházmegyéje élén. Szatmári Pécssett jelentős humanista kört hozott létre, amely rendszeres összejöveteleivel, eszmecsereivel az ország egyik jelentős szellemi központjává tette az egyházmegyét és a várost.

Számos építkezés, tehetséges ifjak tanulmányainak támogatása köthető a püspök nevéhez. Bakócz Tamás 1521-es halálát követően esztergomi érsek lett, amely méltóságot haláláig, 1524-ig töltötte be.

A kötet első tanulmánya (15–24.) Erdélyi Gabriella legújabb vatikáni kutatásaiból ad ízelítőt, az Apostoli Penitenciáriára (*Sacra Poenitentiaría Apostolica*) benyújtott pécsi egyházmegyei kérvények vizsgálatán keresztül (*Jog és erőszak: konfliktusmegoldás a későközépkorban. A pécsi egyházmegyei hívek ügyei a Pápai Kúrián*). A szerző által felsorakoztatott példákban kitűnik, hogy a benyújtott kérelmek mögött gyakran a kutatás számára eddig rejtve maradt konfliktusok állnak, a dokumentumok elemzése pedig a középkori ember gondolkodásmódjának megismeréséhez visz közelebb. 1410 és 1559 között összesen 3000 magyarországi kérelemről tudunk, ezek közül a harmadik legtöbbet, 377-et (16%), a pécsi egyházmegyéből nyújtották be. Erdélyi Gabriella írásában a kérelmek kapcsán két kérdéskört vizsgál részletesen: a kérelmezők körét és a kérvényekben előforduló bűncselekmények fajtáit. Magyarországról főként egyszerű emberek keresték fel Rómát a gondjaikkal, s a szerző arra a kérdésre is választ ad, hogy kik voltak ezek az egyszerű emberek és mi motiválhatta őket, amikor a Szentszékhez fordultak. A szerző származási helyük pontos lokalizálását is megkísérelte, ami különösen nehéz feladatnak bizonyult, hiszen a forrásokban a nevek gyakran torzult formában szerepelnek, és a kúria egyébként is csak az egyházmegye feltüntetését várta el a kérvényezőktől. A szerző sikeres azonosításait táblázatban foglalta össze. A másik problémakört illetően megállapítható, hogy a súlyos vétkek közül a Magyar Királyságban az erőszakos cselekedetek domináltak, mégpedig nemzetközi összehasonlításban is magas arányban – a benyújtott kérvények 49%-a foglalkozik ilyen ügyekkel. A klerikus gyilkosság és a papok elleni testi erőszak voltak a leggyakoribb vétkek. Erdélyi bemutatja, hogy az erőszakosság gyakran a vita rendezésének informális módja volt, melyet sokszor a formális rendezésre tett sikertelen kísérletek előztek meg. A Penitenciária egyfajta feljebbviteli bíróságként működött, döntéshozatala a kérvényezőknél érdekérvényesítést, a helyi tényezők befolyásolását, korábbi döntések felülírását, megkerülését jelenthette. A Penitenciáriához kerülő ügyekben nem vagyoni vagy hatalmi kérdések voltak a meghatározóak, hanem mindennapi problémák, így a kérvények vizsgálata által a mindennapi emberek lehetőségeiről, gondolkodásáról és döntéseiről kaphatunk árnyaltabb, teljesebb képet.

A következő két munka az egyházi középélet szer-
teázó kapcsolatrendszerét mutatja be. Fedeles Tamás
tanulmánya (*Személyi összefonódások Pécsen Mátyás
és a Jagellók idején*, 25–49.) a pécsi székeskáptalanban
kimutatható kapcsolatrendszereket világítja meg, Janus
Pannonius pécsi püspökségének kezdetétől (1459) Csulai
Móré Fülöp püspök haláláig (1526). A közel hét évtized
alatt a kanonoki testületben kimutatható 28 fő közül a
szerző 58-nál tudta feltárni a bejutásuknál szerepet játszó
körülményeket (45%). Rámutat a személyes kapcsolatok
alapvető szerepére az egyének pályafutásában, életük
alakulásában. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kapcsola-
trendszer feltárása új problémákat hoz felszínre, és
lehetővé teszi, hogy a politikatörténetet társadalomtörté-
neti kontextusba ágyazva tudjunk meg még többet múlt-
tunkról. A nemzetközi kutatás állásának rövid áttekintése
után kategóriákra tagolva vizsgálja az összefonódásokat:
személyi, egyetemi, területi, egyházi, familiáris, illetve
uralkodói szolgálati csatornákat különböztet meg. Janus
Pannonius és a pécsi kanonokok kapcsolatát vizsgálva
kiderül, hogy bár Janus kormányzati-diplomáciai fel-
adatai okán relatíve keveset tartózkodott püspöki székhely-
helyén, mégis fontosnak tartotta egy inspiráló szellemi
léggör kialakítását, és ezt a léggört a püspöki udvar kleri-
kus személyzetén, a káptalan tagjain keresztül valósította
meg. Csezmicei János püspöksége alatt (1459–1472)
45 személy mutatható ki a székeskáptalanban, bejutásuk
körülményeit a szerző 16 főnél tudta meghatározni, ami
35,5%-os arány. A feltárt kapcsolatok alapján megállapí-
tható, hogy Janus a kanonokjaival harmonikus viszonyt
ápol, és azon tagok, akik neki köszönhették stallumukat,
a közös humanista érdeklődés révén társai tudtak lenni.
Ernuszt Zsigmond pécsi püspöksége alatt (1473–1505)
62 személy jutott javadalomhoz a testületben, és közü-
lük 27 fő (43,5%) esetében áll rendelkezésre információ
a testületbe való bejutásuk körülményeiről. Ezen
időszakban fennmaradt a korábbi művelt léggör, sőt, nőtt
az akadémiai grádust szerző kanonokok aránya. Az érte-
kezés Szatmári humanista körének bemutatásával foly-
tatódik, aki kormányzati tevékenysége mellett a kultúra
művelésére is nagy gondot fordított. Püspöksége alatt 20
új javadalmas volt a székeskáptalanban, a stallum elnye-
résénél meghatározó tényezők 13-uknál mutathatóak ki
(65%). A kanonokok 45%-a járt külföldi egyetemekre (9
fő), 90%-uk akadémiai grádust szerzett, ami a vizsgált
korszak legmagasabb aránya. Szatmári köréhez tartozott
Csulai Móré Fülöp is; rövid püspöksége (1522–1526) az
egyházmege hanyatlásának időszakára esett, hiszen az
oszmánok elleni védelem megszervezése komoly ter-
heket rótt az egyházmegeire is – működése idején min-
dössze egy személy testületbe kerülése volt kimutatható.
Fedeles elemzéséből kiderül, hogy a javadalmak betöltés-
énél a hatalmi tényezők mellett a közösség igénye és a

különböző személyi kapcsolatrendszerek játszottak meg-
határozó szerepet.

Kristóf Ilona *A váradi káptalan a Szatmári-Thur-
zó-Perényi korszakban (1502–1526)* című tanulmányá-
nak középpontjában (51–67.) a püspökök és a káptalan
– melynek 24 fős testületéből a vizsgált korszakban
alig néhány személyt ismerünk név szerint – viszonya
áll. Szatmári kevésbé került kapcsolatba a káptalannal,
hiszen csak rövid ideig állt a váradi egyházmege élén
(1505–1506), és ezalatt is gyakran elszólították a kor-
mányzat ügyei. Thurzó Zsigmondot (1506–1512) viszont
tevékenysége 1507-től Váradhoz kötötte. Püspökségének
megítélése nem egységes, míg ugyanis építkezései, hu-
manista udvara kiváltották a kortársak csodálatát, a káptala-
nallal elmérgesedett a viszonya. Az ellentétek okairól
kevés adat áll rendelkezésre, de az ügy tettelegességig
fajult: a püspök építkezéseihez valószínűleg káptalani
jövendelmeket is felhasznált, amit a káptalan érthetően sé-
relmezett. A szerző rámutat, hogy Thurzó a káptalan azon
tagjaival került összetűzésbe, akik nem neki köszönhették
javadalmukat. Thurzó halála után (1512) a püspöki szék
várományosa, a fiatal Perényi Ferenc helyett egy darabig
Pestyén Gergely, a család familiárisa intézte az ügyeket.
Perényi végül 1514-ben került az egyházmege élére, s
a káptalannal való jó viszony helyreállítására törekedett.
Néhány éven belül a méltóságviselők a püspök köréből
kerültek ki, és ez garantálta a példás együttműködést. A
püspök ugyan ideje nagy részét Váradon töltötte, fiatal
kora miatt azonban inkább tanulmányai kötötték le. A
mohácsi csatamezőn vesztette életét. A tanulmányban a
továbbiakban bemutatásra kerül a humanista püspökök
köre, képet kaphatunk Vitéz János örökségéről – amennyi-
ben valószínűleg neki köszönhető a káptalani iskola
humanista szellemben íródott tananyagának létrejötte –, s
a szerző szól a jeles hazai és külföldi humanistákkal való
kapcsolatokról, neoplatonizmusról, a Janus-kultuszról,
illetve a pártfogói és mecénás szerep fontosságáról is.

Jankovits László *Jacobus Piso és Szalkai László* cí-
met viselő dolgozatában (69–80.) a humanisták és mecé-
násaik viszonyát jellemző kettősség egy példáját vázolja
fel; a művész és pártfogója kapcsolatát versértelmezé-
sekkel illusztrálva mutatja be. Szalkai politikai nagysága
ugyan jól ismert, de mecénási tevékenysége mindeddig
nem került az irodalomtörténet látókörébe, mint ahogy
Jacobus Piso életútja is kevésbé kutatott – a szerző írásá-
val ezen hiányokat igyekszik pótolni. A Pannónia akkori
legnagyobb költőjének tartott Piso versei költői tehetsége
mellett Szalkai és Piso kapcsolatába is bepillantást enged-
nek. Találkozásukról ugyan nincs pontos adat, de tud-
ható, hogy az 1500 körüli években Piso Thurzó Elek taní-
tójaként tevékenykedett. Mivel a Thurzó kapcsolatban
állt Szatmárral, aki Szalkai László pártfogója volt, való-
színűleg Szatmári révén került sor az első találkozásra.

A tanulmány felhívja a figyelmet a Piso-Szalkai viszony különlegességére, amely egyrészt a kettejük közti hosszú kapcsolatnak volt köszönhető, másrészt a ténynek, hogy Piso kortársai körében kivételes elismertségnek örvendett. A szerző által idézett versrészletekből kiderül, hogy a költészet közegeiben az egyenlőtlenség viszonylagossá válhat, eltűnhet, de akár meg is fordulhat.

A kötetet két régészeti-művészettörténeti tárgyú tanulmány zárja. Bartos György művészettörténész és Juan Cabello régész *A Perényiek és a siklói reneszánsz* címet viselő munkájukban (81–144.) a siklói reneszánsz építkezéseket mutatják be. A szerzők a vár tervezett helyreállítását megelőzően 2004. május közepétől augusztus végéig műemléki kutatásokat végeztek a belső várban, melynek eredményeképp a Garaiak és Perényiek palotájáról való korábbi ismereteink nagymértékben bővültek, illetve módosultak. Először a korábbi kutatásokat, feltárásokat, az azokból levont következtetéseket ismertetik, majd saját kutatási eredményeiket foglalják össze. A hangsúlyt a reneszánsz időszakára fektetve a 13. századtól napjainkig elemzik az átépítéseket és alakításokat.

Bodó Balázs (*Reneszánsz építkezések a pécsváradai apátságban*, 115–128.) az apátság alapításától a 20. századig tekinti át annak történetét és vázolja kutatástörténeti múltját. A lelkörölmények bemutatásával a reneszánsz kőfaragványok elhelyezkedésének meghatározására tesz kísérletet, és sort kerít a 16. századi átépítések, erődítések bemutatására is. Rámutat, hogy bár a Pécsváradon feltárt reneszánsz emlékek talán nem a hazai reneszánsz csúcsteljesítményei, de bizonyosan árnyalják a középkori épületekről kialakított képünket. Mindkét tanulmány befogadását gazdag képmelléklet segíti, a kutatásokat bemutató fotókkal, az építési periódusokat illusztráló alaprajzokkal, felmérési rajzokkal, látványtervekkel és metszetekkel, amelyek szinte a feltárások helyszínére repítik az olvasót és érzékletesebbé teszik a tanulmányokat.

A kötet remekül szerkesztett, a gazdag irodalomjegyzékek a szerzők felkészültségének ékes bizonyítékai. Bár a kiadvány nem tartalmazza a konferencián elhangzott összes előadást, de színes, jól felépített és izgalmas tanulmányokkal mégis visszaadja annak tematikai gazdagságát és hangulatát.

Ruprech Judit

Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja.

(Szerk.: ŐRSI JÚLIA)

MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület kiadása. Túrkeve–Szolnok, 2007. 335 p. (A tanulmányok között van angol nyelvű, illetve a tanulmányok végén angol nyelvű összefoglaló olvasható.)

ISBN 978 – 963 – 87536 – 0 – 1, HU ISSN 1788 – 8921. Illusztrált kiadás

A tanulmánykötetben a Túrkeven, 2006 szeptemberében *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja* címmel tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai olvashatók.

A hazai és külföldi előadók (Romániából, Szerbiából, Szlovákiából, Ukrajnából) különféle tudományterületek képviselői, így pl. a néprajz, a kulturális antropológia, a szociológia, az agrárgazdaság stb. voltak. Kutatási programjaikkal, módszereikkel, eredményeikkel ismertették meg a szépszámú hallgatóságot. Az előadók között feltűntek egyetemi és főiskolai hallgatók is. A „Kárpát-medencei” szakemberek előadásaikkal olyan tudományos irányvonalakat vázoltak, melyeket saját tudományos műhelyeik képviselnek. Ezekhez természetesen lehet csatlakozni, „igazodni”, de lehet velük vitatkozni is ...

A konferencia három nagy témakör keretében zajlott: 1. Projektbemutatók, 2. Civil szervezetek kutatása, 3. Családkutatások.

A társadalom- és gazdaságtudományi kutatások projektbemutatók keretében hat előadás, a lokális közösségek, civil

szervezetek keretében négy előadás, a családkutatások, módszerek, eredmények keretében pedig tizenhét előadás került közlésre. A konferenciát szervező, egyben a kötetet szerkesztő Dr. habil. Őrsi Júlia négy (különbé) előadást is tartott az ülészakon, amelyek szintén olvashatók a kötetben.

A családkutatások blokkban pl. a következő tanulmányok láttak napvilágot: Szabó László *Családtípusok napjainkban*, Neményi Ágnes *Erdélyi magyar családok. Négy régió tanulságai*, Fazekas Réka – Varga Enikő *A családon belüli munka- és szerepmegosztás*, Knézy Judit *A táplálkozási hagyományok és innovációk átadásának módjai a parasztcsaládokban – a XIX. század végétől az 1960-as évekig*, Borbély Sándor *Határok és Határsértők*, *A péterfalvi cigányok kulturális identitásának motívumai*, Vajda András *Írásfunkciók és írásszerepek alakulása egy családban négy generáción keresztül*, Ambrus Judit *A családkönyv, mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása*, Őrsi Júlia *A családtörténeti kutatások jelentősége az ezredfordulón*.

Pandula Attila

MÁRIA ČELKOVÁ – MIKULÁŠ ČELKO – IGOR GRAUS: *Portréy komorských grófov a osobnosti banictva a hütnictva na uzemi Slovenska v 17. – 19. storočí.*

(Porträts der Kammergrafen und Persönlichkeiten des Berg- und Hüttenwesens auf dem Gebiet der Slowakei im 17. bis 19. Jahrhundert.)

Banska agentúra – Zvaz hutníctva, ŕažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky kiadása. Košice, 2007. – 192 p., színes és fekete-fehér illusztrációkkal. (A könyv szövege és a képaláírások kétnyelvűek: szlovák és német. Jelentős, interdiszciplinális jellegű [művészettörténeti, bányászattörténeti, történelmi segédtudományok] kötet – forráskiadás.)

ISBN 978 – 80 – 968621 – 8 – 4

Az egyik szerző, Mikuláš Čelko, a selmecebányai Bányakamaragrófi Hivatal történetét tekinti át. Kitérve annak jogtörténeti, gazdaságtörténeti stb. vonatkozásaira is. A középkori előzményektől kezdődően tekinti át a sajátos szervezetet, annak fejlődését, fokozatos differenciálódását. Taglalja a szervezet sajátosság szerepét a 16–18. századi magyar rendi mozgalmak, függetlenségi harcok idején. Szól a Magyar Kamarához, illetve a Bécsi Udvari Kamarához fűződő viszonyról, függésről. Áttekintést kapunk az „utód” intézményekről is.

A kötet anyagának döntő részét Mgr. Mária Čelková művészettörténész írta (Banska Štiavnica – Slovenské banské múzeum – Selmecebánya – Szlovák Bányászati Múzeum). Részletesen ismerteti a selmecebányai portrégyűjtemény történetét. Ennek az anyagcsoportnak a legfontosabb része az az 51 történeti portré, amely a fő- és albányakamaragrófokat, illetve más jelentős személyiségeket ábrázolja a bányaugy, a kohászat, illetve a bányászati oktatás területéről. A szerző igyekszik felvázolni ennek a kiemelt történeti forráscsoportnak a helyét, hasonló európai gyűjteményekkel egybevetve. Minden túlzás nélkül hangsúlyozható, hogy Selmecebányán Európa legjelentősebb ilyen jellegű képi anyagát őrzik.

A jelenlegi gyűjtemény – a múzeum anyagában – 58 történeti festmény, 25 grafikai portré, 3 kő epitáfium, 2 relief, 10 szobrászati emlék, 5 érme, 2 pipafejen fennmaradt portré, 25 (korabeli) történeti fénykép.

Olvashatunk magáról a selmecebányai Főkamaragrófi Hivatalról, illetve a Kamarai Udvarról (Kammerhof), a gyűjteménynek ottani elhelyezéséről. Az épületrész sokszori átalakításáról, a közreműködő (tervező) művészekről, mint pl. Julio Ferrariról és Pietro Ferraboscóról. A szerző ír a modern kori restaurálásról, múzeummá történő átalakításról is.

A Bányakamara épületében régóta őrizték a folyamatosan gyarapodó reprezentatív képsorozatot, melyről pl. már Johan Virosil 1822-es leírásából is tájékozódhatunk. A források alapján megállapítható, hogy ez a sorozat eredetileg 20 képből állt. Ehhez került a 19. század második felében a különféle átszervezések, megszüntetések stb. kapcsán még 31 kép.

A direkt bányászati vonatkozásokon túl, a reprezentatív sorozatban megtalálhatók a Habsburg-család (rokon-

ság) egyes tagjainak ábrázolásai is (pl. az 1751-es uralkodópári látogatás kapcsán). Ugyanígy a Bécsi Udvari Kamara egyes vezető személyiségeit, illetve szomolnoki, gölnicbányai bányászati vezetőket is megörökítették a képeken. A sorozatot igen jól egészítik ki azok a festmények, amelyek a Selmecebányai Bányászati, Erdészeti Akadémia rektorairól, professzorairól stb. készültek.

Čelková – részben a selmecebányai sorozat alapján – művészettörténeti elemzést ad a portréfestészetről a 17. század elejétől 1918-ig terjedő időszakban. Ezután részletesen leírja, bemutatja, valamennyi a gyűjteményben szereplő festményt, kitérve az ábrázolt személyek archontológiai, szakmai, életrajzi stb. adataira. Megjegyzendő, hogy egyesekről több, különféle időszakban készült kép is található a gyűjteményben.

Az ábrázolt személyek sorában megemlíthető pl. Johann Wendenstein főkamaragróf (1624–1628), báró Ionelli János András főkamaragróf (1663–1673), báró Ludwig Albert Thavonat főkamaragróf (1693–1717), báró Johann Nepomuk Mitrovszky főkamaragróf (1735–1747), Zipser Mátyás, egyes bányák élén álló előjáró (1749–1768), báró Drevenyák Ferenc főkamaragróf (1816–1818), Schweitzer Gábor Miklós rektor (1834–1845) stb. Érdekesek a grafikai anyagban fennmaradt ábrázolások is, pl. Péch Antal, Farbaky István stb.

A kötetben olvashatunk a közölt képek alkotóiról, a művészekről is.

Dr. Igor Graus (Banska Bystrica – Besztercebánya – Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Státny archív v Banskej Bistrici – A Szlovák Köztársaság Belügyminisztériuma – Besztercebányai Állami Levéltár igazgató) a portréanyagban megjelenő (hazai és külföldi) rendjeleket, kitüntetések, azok tipológiáját, az ábrázolt rendi öltözeteket elemzi. Rövid történeti áttekintés után részletesen elemzi a képeken megjelenő igen érdekes falerisztikai anyagot. Pl. az egyes uralkodói kegyelmi érmek képi ábrázolásai érdemelnek említést, vagy pl. a Höhengarten Lajos Bertalan alkamaragróf portréin megjelenő falerisztikai ábrázolások. E vonatkozásban igen érdekesek, pl. a báró Drevenyák Ferenc Xavér különféle rendi díszöltözetes, bányász egyenruhás portréin megjelenő Szent István Rend típusok, illetve sajátos korabeli szalagviselési formák.

A kötetben gazdag, különféle tudományterületeket, témaköröket reprezentáló bibliográfia is közlésre került. A szlovák szakirodalom mellett német, magyar és cseh nyelven megjelent művek egyaránt megtalálhatók ebben.

Kiemelendő, hogy a kötetben – igen jó minőségben – közlésre került valamennyi ábrázolás, sőt, adott esetben, annak érdekes részlete.

A kötet természetesen elsősorban művészettörténeti, történeti ikonográfiai, bányászattörténeti műnek tekintendő, de fontos forrása egyes történeti segédtudományoknak is, így pl. az archontológia, a falerisztika, a genealógia, a heraldika, az inszigniológia, de akár a vi-selettörténet vagy a fegyvertörténet is említhető ebben a vonatkozásban.

Pandula Attila

ZSOLDOS ATTILA: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években.

História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2007.

(História Könyvtár. Monográfiák 24.) 169 oldal.

ISBN 978-963-9627-15-4

Középkortörténet-írásunk egyik fontos alapműve Pauler Gyulának *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* c. kétkötetes monográfiája (Bp., 1899²; reprint: 1985): mind a tudományos kutatásban, mind az egyetemi oktatásban úgy szokás hivatkozni rá, mint a 11–13. századi hazai eseménytörténet egészében máig meg nem haladott összefoglalására. Paulerhez képest – akár mégoly rövid időbeli keresztmetszetet vizsgálva is – érdemben újat mondani az Árpád-kor belpolitika-történetéről: nehéz feladat, amelynek monografikus igénnyel az elmúlt bő évszázadban medievistáink közül talán csak Hóman Bálint (Magyar történet I. Bp., 1935²; reprint: 1990), Kristó Gyula (Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986.; Magyarország története 895–1301. Bp., 1998. [Osiris tankönyvek]) és Szűcs Jenő (Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. [História Könyvtár. Monográfiák 1.]) tudott sikeresen megfelelni. Zsoldos Attila, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője ezt a nehéz feladatot teljesítette legújabb könyvében, amely az 1260-as évek belviszályainak történetét elemzi teljesszűrésűen, gyakorlatilag a korszak okleveles anyagának egészét feldolgozva.

Forrásaink már 1246-ban megkoronázott királyként és szlavóniai herceggént szólnak IV. Béla idősebb fiáról, az akkor mindössze hét esztendőes Istvánról (Zsoldos Attila a koronázás valószínű időpontját 1245-re teszi – 13.). A trónörökös, miután elérte a nagykorúságot, apja 1257-ben az erdélyi hercegség élére helyezte át, majd 1258-ban a magyar fennhatóság alatt álló stájerországi területeket bízta rá, hogy aztán 1260-ban ezek elvesztése után ismét csak az erdélyi hercegségbe ültesse. IV. Béla és idősebb fia kapcsolata ezt követően jelentősen megromlott: 1262-ben és 1264/1265-ben beháborúig fajult; az ellenségeskedés csupán 1267 után csitult el.

Az 1262-i konfliktusról és okairól szerfelett kevés adattal rendelkezünk. Pauler értelmezésében ezek mindenesetre arra mutatnak, hogy a viszály azért robbant ki, mert István több hatalmat követelt magának, mire apja fegyverre kelt ellene; végül azonban a felek Pozsony-

ban még azelőtt kiegyeztek, hogy tényleges háborúra sor kerülhetett volna (Pauler i. m. II. 249.). Szűcs Jenő posztumusz monográfiájában közzétett véleménye két lényeges ponton különbözik Paulerétől: a konfliktus hátterében nem a szlavóniai dukátus ügyét látta, hanem Istvánnak azt a törekvését, hogy jogilag is biztosítsa a maga számára azokat a területeket, amelyek fölött a „de facto kialakult országmegosztás” nyomán már amúgy is ő gyakorolta a hatalmat; továbbá aggresszorként nem az idős királyt, hanem az erdélyi herceget jelöli meg, abból a tényből kiindulva, hogy mégiscsak István volt, aki 1262 őszén seregével mélyen apja országrészébe nyomult (Szűcs i. m. 114.). Zsoldos Attila – lényegében korábbi tanulmánya (*Az ifjabb király országa*. In: Századok 139 [2005] 231–260.) eredményeit összefoglalva – több vonatkozásban is jelentősen módosítja az elődei által felvázolt rekonstrukciót. Az indítékokról szólva először is valószínűsíti, hogy a stájer területek 1260-i elvesztését követően István azért az erdélyi, s nem a korszakunkban többnyire a trónörökös fennhatósága alatt álló szlavóniai hercegség élére került, mert az 1259-ben ismét felrém-lő tatár veszedelem szükségessé tette, hogy olyan ember irányítsa a keleti határon fekvő tartományt, aki egyfelől cselekvőképesebben van – nem mellesleg: Zsoldos ezen a ponton meggyőzően igazolja, hogy Béla herceg, a második honalapítóként tisztelt uralkodó kisebbik fia az eddig elterjedt vélekedéssel ellentétben nem 1243/1245 környékén, hanem 1249/1250 táján született (13–15.) –, másfelől pedig már bizonyította katonai rátermettségét. Ha csakugyan így volt, István aligha érezhette magára nézve sérelmesnek apja döntését, s azon oklevelei, amelyek esztendőkké később elsőszülötti jogainak csorbítását jelölik meg a viszály okaként, pusztán utólagosan fabrikált ürüggyel igyekeznek felmenteni a herceget minden lehetséges vád alól (13–18.). Ezzel az érveléssel Zsoldos lényegében Pauler koncepciójának cáfolatát adja; az 1262-i konfliktus okaként pedig – Szűcs eredményeire is hivatkozva, azokat továbbgondolva – István északkelet-

magyarországi terjeszkedését valószínűsíti, amely a herceg nézőpontjából alighanem csupán a dukátusa törzsterületén felül régi szokás és talán apja ígérete alapján is jogosan neki járó területek birtokbavétele volt, a király tetszésével azonban aligha találkozhatott (22–26.). Pauler és Szűcs úgy ítélte meg, hogy 1262-ben még nem került sor tényleges háborúra: Zsoldos bizonyítja, hogy igen – hiszen István ifjabb királynak a poroszlói egyezmény pontjait rögzítő oklevele *guerráról* beszél (19.) –: a fegyveres konfliktus azonban csak rövid ideig tarthatott, vélhetően 1262 novemberében, s már november 25. táján le is zárta a pozsonyi béke (19–21.). Ami a hadviselő felek közötti megállapodás konkrét részleteit illeti, ezek kötelező rekapitulálásán túlmenően a szerző azt is igazolja, hogy az újabb országmegosztás eredményeképpen nemcsak a Duna vonalától, ill. Sáros, Újvár, Gömör és Nógrád megyétől keletre fekvő területek kerültek István kezére, hanem a Délvidéken Valkó és Szerém megye is (27–28.). Új elemet jelent politikatörténet-írásunkban az a felvetés, hogy IV. Bélának nem feltétlenül állt szándékában betartani a pozsonyi békét: erre utalhat, hogy a megállapodás részleteit tartalmazó okmányt annak ellenére sem terjesztette jóvágyásra a Szentszék elé, hogy egyéb ügyekben ugyancsak 1263/1264 folyamán nem vonakodott pápai megerősítést kérni (32–34.).

Az újabb, 1264/1265-i fegyveres konfliktus közvetlen okaként Zsoldos Attila azt feltételezi, hogy Béla herceg pozsonyi menyegzőjén az idős király ismeretlen tartalmú ultimátumot intézhetett Istvánhoz (40.), a háború kezdetét pedig 1264 decemberére teszi: ha ugyanis keleten már júniusban megkezdődtek volna a hadmozdulatok – amint azt Pauler feltételezte (i. m. II. 257.) – akkor egyfelől október 5-én aligha jelenik meg gyakorlatilag teljes számban a királyi család és az ország előkelői az ifjabb királyfi esküvőjén a nyugati határszél közelében fekvő Pozsonyban (amit Stájer Ottokár rímes krónikáján kívül az ettől független szöveg hagyományt képviselő Bécsi Domonkos Évkönyv is megerősít, amennyiben kiemelten utal bizonyos meg nem nevezett, nagyszámú *principes* részvételére a jeles eseményen – MGH. SS. IX. 728.; Alfons Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Wien, 1963. [Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergb. XIX.] 193–194., 288–292.); továbbá aligha adtak volna ki IV. Béla és István udvarának tagjai is jelentéktelen birtokügyekben okleveleket az ország legkülönbözőbb, a hadszíntértől távol eső pontjain még október–november hónapokban is (42–46.). A háború így módon 1264 decemberétől 1265 márciusáig tarthatott: Zsoldos válaszolja IV. Béla lehetséges haditervét, majd a hadseregek valószínű napi menetlejtésén alapján kiszámolja az egyes ütközetek lehetséges időpontját (73–74.). Az alapvetően eseménytörténeti monográfia ezen fejezete segédtudományi szempontból

különösen is érdekes lehet: a szerző ugyanis Feketealom ostromának bemutatása kapcsán megrajzolja azon előkelők prozografiai igényű portróját, akik az okleveles anyag szerint István ifjabb királlyal együtt a várban védekeztek Kemény fia Lőrinc csapatai ellen (57–64.). Ugyancsak az okleveles anyag pontos elemzésével tisztázza a történeti irodalom azon tévedését, amely a feketealmi várat felmentő sereg vezéréül mostanáig Miskolc nb. Panyitot tette meg Csák nb. Péter és Máté helyett (66.); ill. alappal vitatja, hogy az a *Temetyn* vár, amelyet állítólag az egyidejűleg az Abaúj megyei Füzért is védelmező Rosd nb. Mihály tartott volna meg IV. Béla hadaival szemben István kezén, azonosítható volna a Nyitra megyei Temetvénnyel (52–55. – vö. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. IV. 475–476.).

Az 1266-i nyúlszigeti egyezség értékelése és a béke politikai utóélete: a válság 1267-i kiújulása, majd záróakordjai kapcsán a recenzeált könyv elsősorban a szerző közelmúltban megjelent tanulmányának (Az 1267. évi dekrétum és politikatörténeti háttéré. [IV. Béla és István ifjabb király viszályának utolsó fejezete]. In: Századok 141 [2007] 803–842.) megállapításait összegzi. Istvánnak az isaszegi győzelmet követő megtorpanását – hogy ti. ahelyett, hogy Héder nb. (Kőszegi) Henrik csapatainak megsemmisítését követően nem tört be apja országába, hanem megállt a Duna vonalánál, és tárgyalásokba bocsátkozott IV. Bélával – a békeokmány szövegét ezen a ponton a kelletnél talán kissé merevebben értelmező Pauler Gyulának az események háttérében Túrje nb. Fülöp esztergomi érsek békítő tevékenységét gyanító vélekedésével (i. m. II. 263.) szembehelyezkedve Zsoldos Attila azzal magyarázza, hogy amíg az idős uralkodó túszként rendelkezett István 1264. december közepén fogságba esett családjával, addig az ifjabb király nem kockáztathatott meg erőszakosabb fellépést (79.). Új megállapítás a korábbi szakirodalomhoz képest az is, hogy Zsoldos pontosabban is meghatározza a gyermek László, István elsőszülöttje lengyelországi fogságának időpontját és helyét IV. Béla alighanem Krakkóba küldhette unokáját, 1265 februárjában (79–82.). A kötetnek az 1260-as évek hazai belviszályára vonatkozó megállapításai közül azonban mégis az a legnagyobb horderejű, amely meggyőzően igazolja, hogy IV. Béla és István konfliktusa az 1266-i békekötést követően sem simult el maradéktalanul, sőt az idős uralkodó már a következő esztendőben, 1267-ben újabb katonai akciót tervezett fia ellen, katonai összecsapásra azonban nem került sor (101–102.). Az újabb eseménytörténeti korrekción túlmenően ez az észrevétel azért is nagy fontosságú, mert – ezúttal Szűcs Jenő tanulmányához képest (Az 1267. évi dekrétum és háttéré. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Má-

lyusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp., 1984. 341–394.) – új politikai kontextusba helyezi 13. századi jogtörténetünk egyik legjelentősebb forrását, a harmadik Aranybullaként is emlegetett 1267. évi dekrétumot. Zsoldos kimutatja: a törvényt megfogalmazó esztergomi gyűlésen – amelynek IV. Béla szándéka szerint valójában inkább a királyi szerviensekre épülő haderő mozgósítását kellett volna szolgálnia – csak Béla országrészéből érkeztek résztvevők, s az ifjabb király neve valószínűleg csupán azért szerepel a döntéseket írásba foglaló oklevél intitulációjában, mert a dekrétumot kikényszerítő szerviensek ekképp igyekeztek biztosítani magukat azokra az időkre is, amikor IV. Béla elhunytával István immár egész Magyarország királyaként fölöttük is főhatalmat fog gyakorolni (102–108.).

A belviszály utolsó, 1267-i epizódját követően IV. Béla és István viszonya javulni kezdett: ezt a recenzeált kötet harmonikus egyetértésben vezetett, közös 1268–1270-i külpolitikájuk elemzésével illusztrálja (112–114.). Lassanként az ország egésze fölötti tényleges főhatalom az ifjabb király kezébe csúszott át már azt megelőzően, hogy Béla 1270. január 18-án elhunyt volna – azt azonban Zsoldos már megkérdőjelezi, hogy Istvánnak a szlavóniai hercegséget is sikerült volna megszereznie apjától, mint azt az Anjou Károly és az ifjabb király közötti, gyermekeik házasságaival megpecsételt szövetséget rögzítő némely okmányok sugallják (115–118.). Ugyancsak Paulerrel vitázva Zsoldos pontosítja V. István koronázásának időpontját is: 1270. június 8–14. közé keltezi a ceremóniát (120.), majd IV. Béla elsőszülöttje mindössze

két esztendőnyire mért, rövid uralkodásának eseményeit vizsgálva szemlélteti, hogy az új királynak végső fokon nem sikerült úrrá lennie azon a politikai válságon, amelybe apjával folytatott, csaknem évtizednyi viszálykodása taszította az országot (122–138.). A kötetet a legfontosabb események időpontját összefoglaló kronológia, személynév- és földrajzinév-mutató, ill. két térkép zárja (utóbbiak az 1254–1270 közötti országmegosztásokat és az 1264/1265-i háború hadmozdulatait ábrázolják).

Jóllehet a kötet talán leginkább szembeötlő, leglátványosabb eredménye az eseménytörténeti rekonstrukció jelentős pontosítása, emellett azonban döntő módon megváltoztatja azt az egysíkú képet is, amely Pauler nyomán a sorozatos belháborúkért főképp István nyughatatlan természetét és kielégíthetetlen hataloméhségét hibáztatja: Zsoldos Attila meggyőző eredményei alapján sokkal valószínűbb, hogy a viszálykodás IV. Béla kétszínű politikájának következtében fajult két ízben is fegyveres konfliktussá. Ez az a koncepcionális újdonság, amely az amúgy is jelentős adatszerű többletet tartalmazó munkát a szó igazi értelmében vett monográfiává forrasztja egybe – egyszersmind új ecsetvonásokkal gazdagítja a második honalapítóként tisztelt király uralkodói portéját. Az 1260-as évek belviszályainak történetével kapcsolatban új alapmű született, amely Pauler Gyulának a témára vonatkozó eredményeit szinte minden lényeges ponton átértékeli és meghaladja: ennél többet és nagyobbat pedig aligha lehet mondani olyan könyvről, amely témáját az Árpád-kori politikatörténet tárgyköréből veszi.

Körmendi Tamás